

תאומים שהופרדו בלידתם: ממשלת המנדט ובתי הספר החקלאיים על שם כדורי

אסתי ינקלביץ

מבוא

ב־1934 נערך בבית הספר החקלאי הערבי על שם כדורי בטול כרם טקס הסרת הלוט מעל הלוח לזכרו של סר אליס כדורי, שבתרומתו הוקם בית הספר. בטקס צוין גם יום הדיפלומה בו חולקו תעודות לבוגרים ופרסים למצטיינים. בעיתון דבר נכתב כי לחגיגה 'באו למעלה ממאתים אורחים מוזמנים: הנציב העליון, המזכיר הראשי, המושל קיטרוטש, מושל שכם פירון, דוי ובראון ממחלקת החקלאות, מנהל מחלקת החינוך האמפרי באומן, רוחי ביי עבד אלהאדי, מנהל מחלקת העיתונות [...] ועוד'. הנציב העליון, ארתור ווקופ, נשא נאום ובו התייחס לתרומת סר אליס כדורי ולמטרות בית הספר. לאחר מכן סיפר על שני בתי הספר החקלאיים שהוקמו על שם כדורי: 'המנוח סר אליס כדורי מהונג קונג תרם לממשלת אנגליה סכום להפצת ההשכלה בארץ ישראל (על יהדותו לא נזכר דבר). הסכום עם הריבית הגיע ל־150 אלף לא"י. ומכיוון שלארץ דרושים פיתוח החקלאות הוחלט להשתמש בעיזבון זה לחינוך חקלאי'.¹

ההישג המשמעותי ביותר של ממשלת המנדט בתחום החינוך החקלאי היה ייסודם של שני בתי הספר החקלאיים על שם כדורי בטול כרם ולמרגלות התבור.² אחרי תהליך ארוך ומורכב הוקמו שני מוסדות שהותירו חותם על החברות היהודית והערבית כאחד. מאמר זה יבחן את מעורבותה של ממשלת המנדט ואת תרומתה להקמתם של בתי הספר ולהתפתחותם

1 'חלוקת התעודות בבית הספר החקלאי על שם כדורי בטול כרם', דבר, 13.3.1934.

2 אליהו בן צאלח כדורי (1865-1922) נולד בבגדאד למשפחה יהודית אמידה, היה פעיל ציוני וראש הקהילה היהודית בשנחאי. ב־1906 קיבל תואר אבירות בריטי, 'סר'. אברהם בן־יעקב, יהודי בכל בתפוצות, ירושלים תשמ"ה, עמ' 382-383.

על רקע הצורך בפיתוח החקלאות של שתי החברות בארץ ישראל. מוצג בו מקרה מחקר באמצעות המקורות הארכיוניים הקיימים המתמקד בשני תאי שטח גאוגרפיים: אזור טול כרם והגליל התחתון המזרחי. הוויכוח על הקמתם של בתי הספר וחלקם במאבקים הלאומיים של שתי החברות מאפשר בחינה של היבטים חברתיים, כלכליים ומדיניים של ממשלת המנדט היישוב הערבי והיהודי שאינה מצטמצמת לנרטיב המקומי בלבד.

ממשלת המנדט, המשק החקלאי והחינוך החקלאי

עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה וכיבוש חלקה הצפוני של הארץ ארגן הממשל הצבאי שירות עזרה והדרכה לכפרים. עזרה זו מוסדה עם המעבר לשלטון אזרחי והקמת המחלקה הממשלתית לחקלאות ודיג, שבראשה עמד אדוארד סאוור (Sawer), אדם בעל ידע חקלאי רב וניסיון בעבודה במושבות ובארגון חוות חקלאיות. המחלקה שמה לה למטרה להעלות את רמת החקלאות בד בבד עם שיפור תנאי חייו של הפלאח.

הנציגים הראשונים בארץ ישראל, הרברט סמואל וממשיכו, הרברט צ'רלס פלומר, ראו בחקלאות ענף שבהתפתחותו תלוי עתידה הכלכלי של הארץ. עוד טרם כניסתו לתפקיד ביקר סמואל בארץ לבקשת המושל הצבאי, ובתזכיר שכתב התייחס גם לפיתוח החקלאות ולאמצעים הדרושים לכך. בתחילת דרכו כנציב האמין סמואל שפיתוח החקלאות יפעל לריכוך ההתנגדות הערבית לשלטון המנדט ולמדיניותה של בריטניה בארץ ישראל.³ הוא שאף להקים גופים כלכליים משותפים למשק היהודי והערבי והתנגד לבידולם זה מזה, אך עד מהרה נקבעו העובדות: הממשלה ביקשה לקדם את המשק, ומכיוון שהמוסדות היהודיים פעלו לפיתוח המשק היהודי, היא הקדישה תשומת לב מיוחדת לפיתוח המשק הערבי הנחשל.⁴ במטרה להעלות את כושר הייצור של המשק הערבי העמידה ממשלת המנדט שירותים, ידע ומשאבים, ופעלה גם לקידום החינוך החקלאי, שנתפס כמרכיב חיוני בעל השפעה על הייצור החקלאי. המטרה הייתה לקדם את הפצת הידע החקלאי בכל מה שקשור להחדרת טכנולוגיה וחדושים נוספים.⁵ הנושא עורר עניין בקרב הנציגים, שהבולט שבהם היה ארתור ווקופ.⁶ אולם המשאבים שעמדו לרשותה של מחלקת החקלאות הממשלתית היו דלים ביחס למשימות שקיבלה על עצמה.

3 שילה הטיס-רולף, 'מדיניות הפיתוח הכלכלי של סר הרברט סמואל', קתדרה, מס' 12 (תשל"ט), עמ' 80-81; אסתי ינקלביץ, החינוך החקלאי בבתי הספר התיכוניים החקלאיים בארץ ישראל 1870-1948, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2004 (להלן: ינקלביץ, חקלאי), עמ' 67-70.

4 נדב הלוי, 'ההתפתחות הכלכלית של היישוב היהודי בארץ ישראל, 1917-1947', בתוך: מ' ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, ירושלים תשס"ח (להלן: הלוי, התפתחות), חלק שלישי, עמ' 548-550.

5 Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998, p. 15

6 לדברי אליהו קראוזה, ווקופ נתן ביוזמתו מענק של 4,500 לא"ל לפיתוח המוסד. מכתב קראוזה לנשיא כל ישראל חברים, 10.2.1938, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J41/504.

בתחילת שלטון המנדט התקיימו למעלה משבעים אחוז מן האוכלוסייה הערבית מחקלאות, ובכלל זה גם מקצת תושבי הערים. בשנת 1922 הוערך אחוז העוסקים בחקלאות במשק הערבי בכ־64 אחוז, וב־1931 בכ־61 אחוז.⁷ ההכנסה של האוכלוסייה החקלאית הערבית הייתה קטנה יותר מרבע מהכנסת האוכלוסייה העירונית. במשק החקלאי היהודי הייתה ההכנסה לנפש נמוכה מזו של האוכלוסייה העירונית, אך גבוהה פי חמישה מהכנסת האוכלוסייה החקלאית הערבית.⁸ אורח החיים הכפרי הערבי היה מסורתי, ומעט שינויים טכנולוגיים חדרו אליו. רוב הפלאחים היו אריסים שעבדו קרקע שלא בבעלותם בתמורה לחלק מהיבול; מיעוטם היו בעלי אדמה. משקו של הפלאח היה נתון במעגל של עוני, שנוצר עקב פריון ייצור נמוך ותשומות דלות. החלקות עובדו בשיטות מסורתיות ומיושנות ללא טיוב ושיפור הקרקע, ועיקר התוצרת החקלאית נועד לתצרוכת מקומית. בחקלאות המפותחת והמבוססת יותר, הדרים וגידולים אחרים, שבחלקם היו מיועדים ליצוא, עסק היישוב העירוני שהחזיק חלקות סביב הערים ואף בחלקים מאדמות הכפרים.⁹ המשק החקלאי היהודי, למרות היקפו המצומצם, הניח את היסודות והעקרונות להתפתחות חקלאות מאורגנת. הצירוף של מחקר וניסוי מדעי עם עקרונות ההתיישבות במימון הון לאומי, יצר את מודל 'המשק המעורב' ואת שיתוף הפעולה בין התנועה הציונית לתנועת הפועלים הציונית.

עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה היה היקף הרכוש הקרקעי שבידי היהודים כ־500,000 דונם. הקבוצה ומושב העובדים, צורות התיישבות שהתגבשו במהלך המלחמה, הועדפו על פני המושבה. רוב העולים שבאו לארץ בין השנים 1919-1923 ביקשו להיקלט בהתיישבות החקלאית החדשה, ואמנם כבר ב־1920 הורגשה תנופה גדולה בפעולות ההתיישבות של המשרד הארצישראלי ושל ועד הצירים. עם רכישת אדמות עמק יזרעאל, הוחל לקראת סוף 1921 בקליטה הדרגתית של עולים בהתיישבות. ובשנת 1922 היו 19.9 אחוז יהודים מועסקים בחקלאות.¹⁰

יעקב מצר ציין שמתחילת שנות העשרים ניתנה העדפה לענף החקלאות במשק היהודי מהבחינה הלאומית ולא דווקא הכלכלית, והתנועה הציונית הקצתה אמצעים לקידומו.¹¹ ההסכמה על העדפת החקלאות על פני ענפים אחרים נשענה במידה מסוימת על שיקולי יעילות, אך נבעה בראש ובראשונה משיקולים ערכיים, כמו תרומתה של עבודת האדמה ליצירת הזיקה בין העם לארץ והיותה מכשיר לשינוי המבנה החברתי-כלכלי של החברה המתהווה. היישוב היהודי היה מעוניין גם בפיתוחו של המשק החקלאי הערבי, כדי להרחיב

7 יעקב מצר ועורר קפלן, **משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל**, ירושלים תשנ"א, עמ' 115-116 (להלן: מצר וקפלן, משק).

8 הלוי, **התפתחות**, עמ' 560-555 'The Implementation of British Agricultural Policy in Palestine in the 1930s', *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 4 (1996), pp. 211-250

9 Roza I.M. El-Eini, *Mandated Landscape: British Imperial Rule in Palestine 1929-1948*, London 2006, pp. 119-121 (להלן: אלעיני, נוף).

10 מצר וקפלן, **משק**, עמ' 115-116.

11 יעקב מצר, **הון לאומי לבית לאומי 1919-1921**, ירושלים תשל"ט, עמ' 32-39.

את האפשרויות לרכישת הקרקע. המעבר מחקלאות אקסטנסיבית, שאפיינה את המשק הערבי ובה עיבדו שטחים גדולים בפריון נמוך, לחקלאות אינטנסיבית, שיצרה תפוקה גבוהה ליחידת קרקע, עשויה הייתה להוביל להיצע של קרקעות למכירה.¹²

ב־1924 הכין סאוור סקירה על מצב החקלאות. הוא התייחס לתמורות הנחוצות לקידום רמת החקלאות המקומית, הערבית והיהודית. החידושים שהציע כללו חינוך חקלאי, פיתוח תכניות לימודים לבתי הספר התיכוניים, הקמת חוות ניסיוניות, הקצאת חלקות הדגמה לכלל בתי הספר הכפריים והקמת בתי ספר חקלאיים, תוך ציון יתרונם של בתי הספר הפנימייתיים שיכולים היו לשמש חולייה מקשרת בין הקהילה החקלאית לממשלה.¹³ סאוור ראה בחינוך החקלאי התיכוני מרכיב חיוני במסגרת האדמיניסטרציה החקלאית, שביצועו התעכב בשל היעדר הון ומחסור בכוח אדם להפעלתו. בהמשך ציין כי חינוך מקצועי מעין זה עלה בקנה אחד עם המלצתו של סר ג'ון הופ־סימפסון (Hope-Simpson), שהתפרסם זמן קצר לאחר קבלת ההחלטה על הקמתם של בתי הספר החקלאיים.¹⁴

הממשלה הבינה שתפקידה להקטין את הפער ברמת שירותי החינוך בין שני העמים תושבי הארץ, תוך יישום מדיניות השוויון והאחידות של הממשלה כלפי שתי החברות. היישוב היהודי, שביקש לשמור על עצמאותו בתחום החינוך, נטה שלא לערב את ממשלת המנדט בתחום זה. מערכת החינוך התיכונית התרחבה והתגוונה כל תקופת המנדט והייתה בבעלות פרטית או ציבורית. בתי הספר התיכוניים, הגימנסיות, התנהלו במסורת הגימנסיות האירופיות, בהן מסלול לימודים שלם היה שש שנתי.¹⁵ תחילה מנעה הממשלה סיוע כספי מבתי ספר שלא השתייכו למחלקת החינוך המנדטורי ולא היו תחת פיקוחה, ובכלל זה גם החינוך התיכוני החקלאי, אולם משגברה מצוקת המערכת היהודית, נענתה הממשלה בתמיכה ממוקדת לצד פיקוח חלקי.

בנושא החינוך החקלאי הייתה גישתה של הפקידות המנדטורית תמיכה ועידוד מצד אחד, והתעלמות כמעט מוחלטת מצורכי האוכלוסייה מצד שני. הפקידות הממשלתית, שהייתה מעורבת בקבלת החלטות בנוגע לחינוך הערבי בכלל וזה הכפרי בפרט, דגלה בהקניית השכלה כללית מינימלית לצד הקניית כישורים בסיסיים בתחום החקלאות. בתי הספר בכפר היו ארבע שנתיים והקנו השכלה בסיסית בלבד. החשש שהביעו מנהלי מחלקת החינוך היה ש'השכלת יתר' (לאוכלוסייה הערבית) עלולה לעורר בוז לחקלאות ולעבודת כפיים, ביקורת של בני הכפר על אורח החיים הכפרי בכלל ועל הקיום מעבודת אדמה

12 אלעייני, נוף, עמ' 119–121.

13 Eduard R. Sawyer, *A Review of the Agricultural Situation in Palestine*, 1924, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), חטיבה 7 מ/ 4 / 1 / 11 / 4490.

14 סאוור למזכיר הראשי 28.7.1931, CO 733/210, *The National Archives*, (להלן: NA).

15 שמעון רשף ויובל דרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1918–1948, ירושלים 1999 (להלן: רשף ודרור, חינוך), עמ' 77.

בפרט. חשש נוסף היה שהשכלה תעודד הגירה לעיר. ההשכלה שהוענקה לבני הכפר לא הקנתה כישורים המותאמים לקיום בעיר.¹⁶

יועצים בריטים שהגיעו לארץ מהודו, ממצרים וממערב אפריקה, הציגו את רמת ההשכלה כאמצעי שיכול לעכב את המעבר מהכפר לעיר.¹⁷ מחקרים שבחנו את מדיניות החינוך הבריטית בקולוניות משקפים תפיסות עולם דומות. בהודו נטען שגישת המיסיון הביאה להרס התרבות והמסורת הילידית תוך הכשרת האליטות המקומיות לשירות האימפריה. לאחר מלחמת העולם הראשונה ומעורבות חבר הלאומים חל שינוי הדרגתי במדיניות החינוך בקולוניות, ועם זאת המושלים באפריקה נדרשו להימנע מיצירת מעמד פועלים משכיל. לכן הושם דגש על חינוך יסודי בלבד, בעוד החינוך התיכוני הוגבל להכשרה מקצועית ותעסוקתית, שתמנע שאיפות יתר. בשנות העשרים החלה האוכלוסייה באפריקה מגלה התנגדות לשליטה הבריטית בחינוך, שהתאימה את ההשכלה להכשרת נתינים ברמת השכלה נמוכה ולא אפשרה להם לימודים גבוהים.¹⁸ בדרום אפריקה נטען שמערכת החינוך הכפרית לא הייתה אמורה להקנות לילידים השכלה שתאפשר להם להתחרות באדם הלבן. יעדה היה הקניית כישורים שיתאימו לסביבה הכפרית שבה חיו כעובדי ארמה.¹⁹

מאפיינים קולוניאליים והפרדה לאומית היו לא רק במערכת החינוך אלא גם במערכות נוספות, כגון ההכשרה המשפטית ב'שיעורים למשפט' של ממשלת המנדט, קורסים שנפתחו ב-1920 ונועדו להכשיר מתווכים מקומיים בתחום המשפט בין השופטים הבריטים למתדיינים המקומיים. התלמידים חולקו לשתי קבוצות, יהודית וערבית, והתכנים שנלמדו שימרו את הפער בין השליטים לאוכלוסייה המקומית, ובתוכה.²⁰

החינוך החקלאי ביישוב היהודי החל ב-1870 עם הקמתו של בית הספר 'מקווה ישראל' על ידי 'אליאנס'. מנהלו בתקופת המנדט, אליהו קראוזה, התייחס לשאלת החינוך החקלאי

16 Abdul Latif Tibawi, *Arab Education in Mandatory Palestine*, London 1956, pp. 51-52 (להלן: טיבאוי, חינוך).

17 Frederick D. Lugard, *The Dual Mandate in British Tropical Africa*, London 1965, pp. 444-446; Naomi Shepherd, *Ploughing Sand: British Rule in Palestine 1917-1948*, London 1999, pp. 155-156 (להלן: שפרד, חריש).

18 Michael Omolewa, 'Educating the "Native": A Study of the Education Adaptation Strategy in British Colonial Africa, 1910-1936', *The Journal of African American History*, Vol. 91, No. 3 (2006), pp. 267-287; Clive Whitehead, 'The Historiography of British Imperial Education Policy, Part I: India', *History of Education*, Vol. 34, No. 3 (2005), pp. 315-329; Idem, 'The Policy, Part II: Africa and the Rest of the Colonial Historiography of British Imperial Education Empire', *ibid.*, Vol. 34, No. 4 (2005), pp. 441-454

19 Andrew Paterson, 'The Gospel of Work does not Save Souls: Conceptions of Industrial and Agricultural Education for Africans in the Cape Colony, 1890-1930', *History of Education Quarterly*, Vol. 45, No. 3 (2005), pp. 377-404

20 אסף לחובסקי, 'לימודי המשפטים באוניברסיטה העברית בתקופת המנדט', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), *תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ה*, כרך א, עמ' 544-545.

בעם שלא התחנך על ברכי המסורת החקלאית: 'אין לדעת חקלאות כי יש לרצות להיות חקלאי, וזו אולי השאלה הקשה ביותר, שאלת החינוך החקלאי – שאלה זו מחייבת חינוך יומיומי במשך שנים רבות. הייתי קורא לזה: הקניית הדת של החקלאות'.²¹ היה צורך בהעמקתו ובהרחבתו של לימוד התחום הזה. לצד מקווה ישראל פעלו ביישוב היהודי משנות השלושים בתי הספר החקלאיים בן שמן ופרדס חנה ובית הספר החקלאי כדורי.²²

הקמת בתי הספר החקלאיים הממשלתיים

בצוואה שנחתמה בידי אליהו כדורי ב־28 באפריל 1921, נכתב: 'לחלק את העיזבון לשלושה חלקים ולשלם או להעביר חלק אחד כזה לממשלה הבריטית, כדי שתבנה בית ספר או בתי ספר שייקראו על שמי בארץ ישראל או מסופוטמיה, כפי שהממשלה הבריטית תמצא לנכון'.²³ משהובאה הידיעה על מותו ודבר העיזבון לתשומת לבם של ראשי היישוב, החלו אישים מרכזיים לפעול לביצוע הצוואה לטובת החינוך היהודי. ההערכה הייתה שמדובר בסכום של כ־100,000 ליש"ט.

האח, אליעזר (אלי) סילס כדורי, שהיה שותף עסקי של אחיו, הגיש ב־7 ביוני 1922 הצהרה ובה נאמר 'שאחי התעניין בהתלהבות בעתיד החינוך היהודי בארץ ישראל', ולכן היה ברעה שהעיזבון צריך להיות מוקדש לחינוך היהודי. עם זאת, בפברואר 1923 הוא נפגש עם שר המושבות, הדוכס מדבונשייר (Duke of Devonshire) בלונדון, ובמפגש הצהיר כי רצונו של אחיו היה שכל הארץ תיהנה מכספו.²⁴

בנובמבר 1922 מינה הנציב הרברט סמואל ועדה בראשות היועץ המשפטי לממשלה, נורמן בנטוויץ, לגיבוש הצעות למימוש העיזבון.²⁵ משרד המושבות היה ברעה כי יש להקים מוסד לחינוך תיכוני ששפת ההוראה בו תהיה אנגלית, ובו ילמדו יחד יהודים וערבים. בתזכיר שהגיש סמואל למזכיר המושבות כתב כי תחילה נראה שבתי ספר נפרדים יתאימו יותר לרצון הנהגת האוכלוסייה משני הצדדים, אך בניית בית ספר אחד הפתוח לבני כל הקהילות יהיה צעד לקראת הבנה ושיתוף פעולה בשני הצדדים, ולהצלחתו יהיה ערך חינוכי ופוליטי ראשון במעלה. סמואל הניח שבשאיפה לתת לילדיה את החינוך הטוב ביותר, לא תהסס

21 אליהו קראוזה, 'לברור דרך העיתון', ירחון המשק החקלאי, כרך ד-ה, אדר א תש"ג, עמ' 2.

22 ינקלביץ, חקלאי, עמ' 165-305. בתי הספר נבדלו בהשתייכותם האידאולוגית. מקווה ישראל שילב בין מרכיבי החברה היישובית, בן שמן קלט נוער עולה והיה מזוהה עם תנועת העבודה, בית הספר בפרדס חנה היה מזוהה עם החוגים האזרחיים. כבית ספר ממשלתי לא השתייך כדורי למערכת החינוך היהודית, עם זאת, מרבית התלמידים הגיעו מתנועת העבודה.

23 לנוסח הצוואה ראו, אצ"מ, S2/447; S25/10595; S25/2698. אליהו כדורי נפטר במפתיע לאחר מחלה קצרה ב־24 בפברואר 1922, והוא בן 57.

24 תזכיר מ־15.4.1923, NA, CO733/86.

25 עם חברי הוועדה נמנו מנהל מחלקת החינוך המנדטורית האמפרי באומן (Bowman), המפקח על בתי הספר העבריים מטעם ממשלת המנדט, שלמה גינצברג-גינזור (פעיל ציוני ועיתונאי), ושלושה נציגים יהודים לא רשמיים, מנחם אוסישקין, יוסף לוריא ואליעזר מאיר ליפשיץ (מנהל בית המדרש למורים מזרחי). פרוטוקול ישיבת הוועדה, 8.12.1922, אצ"מ, S2/447.

האוכלוסייה לשלוח את בניה לבית ספר ברמה גבוהה, במקום להקים שני בתי ספר או יותר. לדעתו, על מערכת החינוך לפעול ליצירת 'רוח פלשתינאית' (Palestinian spirit) משותפת לשתי האוכלוסיות. הוא המליץ למנות ועדה חדשה שמישמתה תהיה לגבש הצעות למימוש העיזבון בהתאם לקווים המנחים שהציע. הצעה זו עלתה בקנה אחד עם מדיניות החינוך המנדטורית, ששאפה ליצור תשתית לחברה הפלשתינית שבה ישורר דו-קיום יהודי-ערבי.²⁶ היישוב היהודי התנגד להצעתו של סמואל. פרדריק קיש, יושב ראש ההנהלה הציונית בארץ, למרות תמיכתו ברעיון, הציג לפני סמואל את עמדתה הבלתי מתפשרת של ההנהלה הציונית.²⁷ הוא הסביר כי בשלב זה בהתפתחות הבית הלאומי מחויב היישוב היהודי המתהווה לקדם את רעיון כור ההיתוך ולהעניק לבניו חינוך לאומי בשפה העברית. 'הכוונה בחינוך לאומי אינה שילדינו יעשו לאומנים'.²⁸ כמו כן ציין כי הערבים שותפים גם הם לדעה שיש לייסד בתי ספר נפרדים.

הפער בין שתי החברות השתקף בחינוך. החברה היהודית ביקשה לעצב ולפתח את כישוריו של התלמיד תוך הטמעה של אהבת הארץ ורעיון הבית הלאומי, ועמדה על כך שהמערכת תהיה עצמאית. החברה הערבית ביקשה להקנות לתלמידים את הכישורים הנחוצים למוביליות חברתית ונוסף על כך גאווה לאומית ערבית, אלא שבהיעדר אמצעים הייתה סמוכה על שולחנה של ממשלת המנדט שקבעה את התכנים, את האמצעים ואת המסגרות. בנטוויץ ביקש מיוסף לוריא, המפקח על בתי הספר התיכוניים, מנהל מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית ובהמשך של הוועד הלאומי, לשקול את הצעתו של הנציב בדבר הקמת בית ספר מעורב. משנאש הציע לפעול מיידית להקמת שני בתי ספר נפרדים.²⁹ לאחר פגישתם כתב לוריא ביומנו: 'אמרתי לבנטוויץ שאיננו יכולים להסכים לתכנית הזאת. אנחנו חפצים בחינוך לאומי, והחינוך הזה דורש, שהתלמידים יקבלו את כל לימודיהם, את כל מושגיהם ורעותיהם בשפתם הלאומית'. עוד הוסיף, שלאור מלחמת השפות עם עזרה אין להתייחס אחרת לנושא זה.³⁰ סוגיית מלחמת השפות שאליה התייחס לוריא הסעירה את היישוב ערב מלחמת העולם הראשונה בעקבות החלטת קורטורין הטכניקום ב-1913 על הוראה בגרמנית במוסד שיקום. תלמידי עזרה השביתו את הלימודים ובעקבותיה התעורר מאבק לאומי של היישוב כולו על תרבותו ושפתו.³¹

26 רחל אלבוים-דרור, 'ממשלת המנדט והחינוך העברי: תגובות היישוב לקולוניאליזם תרבותי', קתדרה, 75 (תשנ"ה), עמ' 102.

27 נורמן בנטוויץ ומיכאל קיש, בריגדיר קיש: חייל וציוני, תל אביב 1978, עמ' 33; פרדריק הרמן קיש, יומן ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ט, עמ' 215; יומן קיש, 31.8.1925, אצ"מ S25/565/1.

28 מכתב קיש לג'ון שקבורו (Shuchburgh), תת מזכיר משרד המושבות, 13.3.1924, אצ"מ, S2/563.

29 סיכום שיחה לוריא ובנטוויץ, 22.12.1923, אצ"מ, S2/563.

30 יומני יוסף לוריא, 21.12.1923, 1171, 8°, המחלקה לכתבי יד וארכיונים, בית הספרים הלאומי האונברסיטאי.

31 שם, 9.1.1924; יובל דרור, 'הטכניון ומלחמת השפות: סוגיות ודילמות לאומיות', בתוך: סבטלנה ריינגולד (אוצרת), מלחמת השפות: ייסוד הטכניון Technikum, חיפה 2011, עמ' 7-9.

ב-9 בינואר כתב לוריא ביומנו: 'השתדלותנו בעניין קרן קדורי (כך במקור) השיאה פרי [...] החליטו להסכים להצעתנו לייסד שני בתי ספר תיכוניים, נבדלים [...] ובכך הניצחון גמור. הנציב נוכח ששגה ואי אפשר ללכת תמיד נגד היהודים'. במקביל נפגש קיש עם סמואל וטען לפניו שברטיניה חייבת למלא אחר התחייבויותיה להקמת בית לאומי, כולל הגשת סיוע להקמת מערכת חינוכית שיסודותיה לאומיים. מאוֹכז, הסכים סמואל לשקול את הנושא מחדש.³²

סמואל בדק חלופות אפשריות. בשלב ראשון דובר על הקמת שני בתי ספר תיכוניים נפרדים.³³ באפריל 1924 דיווח סמואל למשרד המושבות על תנועה בקרב ערביי ארץ ישראל שמטרתה לקדם את החינוך החקלאי בקרבם. המועצה המוסלמית העליונה, שמתוקף תפקידה כגוף האסלאמי העליון, ייצגה את הציבור הערבי והייתה ממונה על ניהול ענייני הדת ומוסדות חינוך וסעד שונים, הגישה לממשלת המנדט תכנית להקמתו של בית ספר חקלאי, שימומן בחלקו מכספי הווקף וחלקו בידי הממשלה. סמואל הטיל ספק ביכולתו של הווקף לעמוד בהתחייבות מסוג זה מחד גיסא, ושלל כל אפשרות לתמיכה בחינוך החקלאי מתקציב הממשלה מאידך גיסא. למרות זאת הוא נעתר לבקשה והציע לממן את הקמתו של בית הספר הערבי בכספי העיזבון של כדורי. הוא הניח כי 'לא תהיה התנגדות מבחינת המוסלמים לקבל חלק מעיזבון כדורי לצורך הקמת בית הספר'.³⁴ הוא ראה חשיבות פוליטית במהלך מסוג זה, שיוכל לזכות את הממשלה באמון הערבים. אשר ליתרת כספי העיזבון, מאחר שלייהודים כבר היה בית ספר חקלאי במקווה ישראל, 'המעניק הכשרה מצוינת לבוגריו', המליץ סמואל להקים בית ספר תיכון יהודי בירושלים.³⁵

למרות אכזבתו מדחיית היוזמה בדבר הקמת בית ספר משותף, סמואל היה נכון להצטרף לתמיכה ברעיון החינוך החקלאי הערבי, ולשכנע את נאמני העיזבון להיעתר לתכנית המוצעת. לדעתו, מצבה הירוד של חקלאות הערבית, במיוחד בהשוואה לזו של היהודים ושל הטמפלרים, חייבה פעולה מצד הממשלה.³⁶ מנהל מחלקת החקלאות, סאוור, סמך את ידיו על ההצעה.

במקביל החל היישוב היהודי לפעול להקמתו של בית ספר חקלאי יהודי בגליל. תזכירים יצאו מן היישובים השונים למחלקת החינוך של ההנהלה הציונית ולוועד הלאומי. גורמים שונים מהגליל פנו לנציב העליון 'בשמם של מאות הורים ואלפי תלמידים יושבי הגליל

32 מכתב קיש ללאונרד שטיין (המזכיר המדיני של ההסתדרות הציונית העולמית), 13.1.1924, ארכיון החינוך היהודי (להלן: אח"י), 1.151/825. ההדגשה במקור.

33 סיכום (סודי) פגישה באומן, קולונל קיש ולוריא, 2.1.1924, אצ"מ, S2/447; תזכיר משיחה בין הקולונל קיש לנציב העליון, 4.1.1924, שם; מכתב לוריא למרכז הסדרות המורים, 9.1.1924, שם.

34 מכתב סמואל למשרד המושבות, 24.4.1924, NA, CO 733/86.

35 סאוור פנה לקראוזה לבירור הצורך בבית ספר חקלאי נוסף, וקראוזה השיב שמספר הפונים גדול מיכולת הקליטה של בית הספר. מכתבי סאוור לקראוזה, 20.6.1925, 7.7.1925, NA, CO 733/97.

36 שם, דיווח 24.7.1924. הטמפלרים היו חלוצים בהכשרת קרקע ובהשבתה וכן בחקלאות מעורבת מודרנית במושבותיהם.

התחתון והעליון, והפנו את תשומת לבו למצבו הבעייתי של החינוך התיכוני בגליל. 'ובשים לב מצד אחד את הצורך החיוני העצום שיש בבית ספר תיכוני בעל מגמה חקלאית בשביל יושבי הגליל, ומצד שני את העזובה בטבריה', הציעו להקים בית ספר תיכוני עם מגמה חקלאית בטבריה. את הקבוצה ייצג המורה הגלילי הוותיק אשר ארליך.³⁷

בינואר 1925 נפגש סמואל עם זיגפריד ון פריזלנד, גזבר ההנהלה הציונית, כדי לקדם את ההצעה להקמת בית ספר חקלאי יהודי בגליל.³⁸ זמן קצר אחר כך אימצה ההנהלה הציונית בארץ את הרעיון ופנתה למשרד ההנהלה בלונדון בבקשה שתפעיל את השפעתה על משרד המושבות לאשר את השינוי שהוצע.³⁹ הוועד הלאומי פנה לסמואל כדי להבהיר את השינוי שחל בעמדת היישוב: 'יש צורך חיוני ליישוב ביסוד בית ספר חקלאי, העלול (כך במקור) להרים את המצב החקלאי בארץ, לקשור את בני האיכרים אל אדמתם, ולמשוך את הנוער המקומי והעולה מן הגולה לחיי כפר פרודוקטיביים. בית הספר החקלאי צריך להיווסד בגליל בסביבה החקלאית הקמה לתחייה משוממותה'.⁴⁰

כד בכד התקדם סאוור בביצוע תכנית מגירה משלו לקידום החינוך החקלאי. הוא ניתח את העלויות הדרושות ליצירת התשתית הנחוצה. להנחתו, ההשקעה הראשונית צריכה לכלול רכישת קרקע, בניית פנימייה וכיתות לימוד, מעבדות, מבני משק, מערכת לאספקת מים וחשמל, אינוונטר חי ודומם. חלק מזה ימומן מכספי העיזבון. סאוור הדגיש את הצורך ביצירת בסיס כלכלי איתן באמצעות השקעה מבוקרת וקרן שתתמוך לאורך השנים בקיומו של בית הספר. לטענתו, מערכת מסוג זה אינה יכולה לתפקד על בסיס החזר הוצאות שנתיות או שכר הלימוד של התלמידים והתוצרת המשקית.

באוגוסט 1925 הגיש סאוור את המתווה: 'התכנית המצורפת בזה מבוססת על תכנית קודמת שאושרה בדבר הקמת בית ספר חקלאי אחד בטול כרם. לתקציב מפורט למוסד השני זה יש להמתין עד קביעת האתר, אך ברור שיידרשו רק תיקונים קטנים, ללא השפעה על ההון הדרוש'.⁴¹

עם כניסתו לתפקיד הנציב העליון (באוגוסט 1925), פנה לורד פלומר לשר המושבות לאופולד אמרי (Amery). הוא טען כי בדיקה יסודית שערך העלתה כי 'שתי העדות חפצות

37 מכתב ועדים שונים לנציב העליון 14.1.1924, אצ"מ, S15/21672 וגם J15/5187. בין החותמים: עיריית טבריה, בנק אנגלו-פלשתינה, הסתדרות המורים סניף גליל תחתון, אשר ארליך, התאחדות האיכרים גליל תחתון, הסתדרות הנוער בטבריה, ועד המושבה ראש פינה, הסתדרות בני בנימין בראש פינה ועוד. אסתי ינקלביץ, 'היה שלום מר פיאט: נתן פיאט ובית הספר כדורי הר תבור 1937-1959', דור לדור, כרך מג, תשע"ג, עמ' 47 (להלן: ינקלביץ, פיאט).

38 ב-7.1.1925 התקיימה פגישת סמואל והמשלחת הציונית, שאותה ייצגו אוסישקין וחיים הלפרין (אגרונום, ממיסדי הפקולטה לחקלאות באוניברסיטה העברית), אצ"מ, S25/10595.

39 מכתב שטיין להנהלה הציונית בירושלים, 12.2.1925, שם, KH4/20.584.

40 מכתב הוועד הלאומי לנציב העליון 18.3.1925, אצ"מ, 5.106/1675.

41 מכתב סאוור למזכיר הראשי, 24.8.1925, אצ"מ, מ/4092/9.

בבתי ספר חקלאיים נפרדים והן לא תשתפנה פעולה מרצון.⁴² ב-31 באוגוסט 1925 הודיע ג'ורג סיימס (Symes), המזכיר הראשי של ממשלת המנדט, שהיה התפקיד השני בחשיבותו בממשל הבריטי בארץ, לקיש כי הממשלה החליטה לייסד בית ספר חקלאי יהודי בגליל. אמרי הודיע לפלומר כי 'אלי כדורי בביקורו האחרון במשרד המושבות אישר, שעזובן כדורי לצרכים חינוכיים יוקדש להקמת שני בתי ספר חקלאיים בארץ ישראל, שבאחד ילמדו בערבית ובשני בעברית'. אמרי הורה לפלומר להתחיל בהליכים על פי התכניות, והמליץ על הקמת שתי ועדות, האחת לבית הספר הערבי והשנייה ליהודי, שייטנו ייעוץ פיננסי ואחר לשני בתי הספר. בפועל הוקמה ועדה לטיפול רק בבית הספר כדורי היהודי.⁴³

בית הספר החקלאי הערבי: כדורי טול כרם

ההצעות לתכנון בתי הספר החקלאיים הוגשו, כאמור, בידי סאוור למחלקה לעבודות ציבוריות המנדטוריות, וזו התבקשה להתחיל בתכנון בית הספר בטול כרם.⁴⁴ הגורמים לבחירת האתר היו מרכזיותו של מחוז טול כרם, הסמיכות למסעף הרכבות, ובית ספר חקלאי שפעל במקום בעבר.⁴⁵

אוסטן סנט בארב הריסון (Harrison), ארכיטקט הממשלה,⁴⁶ הגיש מטעם המחלקה לעבודות ציבוריות תכנית שכללה את מבנה הכנייה הראשי ובו כיתות לימוד, מגורים לארבעים תלמידים, דירות מגורים למנהל ולעוזרו, מעבדות ותכנית למבני המשק החקלאי. האישור הסופי לתכניות התקבל ב-18 באוגוסט 1928. בישיבה בהשתתפות הנציב העליון, המזכיר הראשי, מנהלי מחלקות החינוך המנדטוריות, החקלאות והעבודות הציבוריות, דנו המשתתפים בשאלת הרכב אוכלוסיית התלמידים ובנושא אספקת המים. בפנייתו לממונה על הקרקעות, הדגיש סאוור את החשיבות שביישום התכנית להצמדת החלקה המיועדת למסילת רכבת לצורך שיווק התוצרת החקלאית.⁴⁷

באוקטובר 1928, בעקבות החלטת הממשלה שלא להעביר את המענק הממשלתי עליו סוכם, 7,000 ל"א, ביקש סאוור שהממשלה תעמוד בהתחייבות שקיבלה על עצמה. זו התרומה היחידה שממשלת ארץ ישראל הועידה לחינוך החקלאי, וסכום זה אינו מייצג דרישה מוגזמת מהאדמיניסטרציה של טריטוריה חקלאית בעלת מאפיינים של חקלאות נחשלת.⁴⁸

42 מכתב פלומר לאמרי, 5.9.1925, שם.

43 מכתב אמרי לפלומר, 4.11.1926, שם; ישיבה מיום 29.1.1933, אצ"מ, J41/389.

44 מכתב מודי, ממלא מקום המזכיר הראשי, למנהל המחלקה לעבודות ציבוריות, 7.12.1926, א"מ, מ/3/9/4092; מכתב סאוור למזכיר הראשי, 8.7.1931, NA, CO733/210/11.

45 מכתב מודי, שם, נספח I; מכתב סאוור למזכיר הראשי, 28.7.1931, NA, CO733/210/11.

46 אהרון רון פוקס, אוסטן סנט בארב הריסון: ארכיטקט בריטי בארץ הקודש, עבודת דוקטור, הטכניון תשנ"ב, עמ' 165-167, 277-278 (להלן: פוקס, הריסון).

47 סיכום ישיבה מ-12.1.1927. מכתב סאוור למנהל הקרקעות, 28.8.1928, א"מ, מ/4/1/4130; מכתב הדלי (Hadley), מנהל המחלקה לעבודות ציבוריות, למזכיר הראשי, 14.7.1931, NA, CO733/A/3 12.

48 מכתב סאוור למזכיר הראשי, סודי, 6.9.1928, א"מ, מ/9/3/4092.

בנובמבר 1929 מונה הילד (H.M. Heald) הבריטי למנהל בית הספר ולסגנו מונה אכרם (רדא) אלריכאבי, אגרונום בהכשרתו, יליד סוריה. הבנייה של מבני המשק הסתיימה ביולי 1930,⁴⁹ והמחלקה לחקלאות וייעור פרסמה קול קורא לערביי פלשתינה לבוא וללמוד בשנת הלימודים הבאה בבית הספר החקלאי כדורי טול כרם. בפרסום נכללו תנאי הקבלה, מסגרות הלימודים ויעדי בית הספר. ההיענות לפרסום הייתה מפתיעה. המועמדים עברו סינון באמצעות ועדה, בראשה עמד מנהל מחלקת החינוך, והמבטיחים שבהם זומנו לראיון בירושלים. תשומת לב מיוחדת ניתנה להקצאת המקומות הפנויים על פי חלוקה למחוזות השונים כדי להבטיח קליטה של תלמידים מכל אזורי הארץ, בהתאם למטרתו של בית הספר.⁵⁰ נבחר צוות מורים: עלי ראוף מורה למטעים, שפיק חוסייני מורה לגידול בעלי חיים, אחמד נוסייבה מורה לחקלאות.⁵¹ תומס ראסל סטודרט (Stodart), בריטי (יליד סקוטלנד) מורה מדריך לרפת ולמחלבה, אחמד טוקאן מורה למתמטיקה. למנהל המשק מונה נאיר אפ' אפנאן, ולהוראת מכונאות מונה א' פרייר (Fryer), בריטי. בעיתון דבר נכתב כי 'בין המורים היה גם מר דה-ליאון, יהודי מבולגריה, המדריך בגידול תולעת המשי'.⁵²

המטרה המוצהרת של בית הספר הייתה לשפר ולקדם את רמת החקלאות ברחבי הארץ באמצעות מתן הזדמנות לחקלאים ערבים לקבל הכשרה יסודית בחקלאות. תכנית הלימודים התמקדה בהוראת החקלאות והמדעים הנלווים, ואליה נוספה תכנית להכשרת מנהלים לבתי ספר, שמטרתה הייתה להפיץ את הוראת החקלאות הבסיסית בכפרים באמצעות גינות בתי הספר.⁵³ הכוונה הייתה שהבוגר החוזר לכפרו יפתח לא רק את משקו אלא יעודד שימוש בשיטות חקלאיות מתקדמות גם בקרב שכניו. המשק של בית הספר ישמש לצורך זה מודל לשכניו.

לבניית המודל התבקש קלוד סטריקלנד (Strickland), פקיד בשירות המדינה הבריטי בהודו, להכין חוות דעת בדבר האמצעים להכשרת אנשי מנהלה ופלאחים בפלשתינה, שיסייעו בהחדרת שיטת החקלאות הקואופרטיבית, דהיינו שיתוף בתחומי הייצור והשיווק של התוצרת החקלאית. בדיווח שלו לממשלת המנדט ציין סטריקלנד כי הוא רואה בבוגרי כדורי טול כרם אנשי מקצוע בעלי כישורים שיוכלו לסייע בבניית המערכת החדשה לרווחת הקהילה.⁵⁴

49 מכתב סאוור למזכיר הראשי, 28.7.1931, *NA, CO733/210/11, Palestine and Trans Jordan*; Administration Reports for the Year 1928, Vol. 2, London 1995, p. 66 (להלן: דו"ח מנדט).

50 עד 1931 חולקה הארץ לארבעה מחוזות ולאחר מכן לשלושה. המנהל המחוזי היה דרג ביניים בין הממשל המרכזי לשלטון המקומי, ובו נכלל המערך החינוכי.

51 זהראן חסונה, אלמסאהמאת אלמהניה ואלדור אלד'י קאמת בה מדרסת חצ'ורי אלזאעיה פי אלתעלים אלפלסטיני. טולכרם: כלית פלסטין אלתקניה חצ'ורי ללשאון אלזאעיה, 1996. ארכיון כדורי טול כרם.

52 'חלוקת התעודות בבית' החקלאי ע"ש כדורי בטול כרם, דבר, 13.3.1934.

53 'אום הנציב העליון וקופ ביום הדיפלומה הראשון', שם, 12.3.1934.

54 Government of Palestine, Report by Mr. C.F. Strickland of the Indian Civil Service on the

עד דצמבר 1930 הגיעה עלות ההשקעה הכוללת בכדורי טול כרם ל-33,759 לא"י.⁵⁵ ההשקעה כללה עבודות פיתוח, אספקת מים, גידור, הקמת מבנה בית הספר, מבני המשק, תחנת הכוח והממסר. השטח הכולל של המשק היה כ-600 דונם, אדמה פורייה שהניבה תוצאות טובות. הבניין הראשי נבנה בסגנון ויקטוריאני, עם אבן מסותתת בעיבוד טובה וגרעפים.⁵⁶ אהרון פוקס הצביע על סגנון הבנייה כ'רגיונליזם קולוניאלי' – 'בניה המבטאת, הן מעצם מהותה והן באמצעים סימבוליים, את רצונו של כוח זר להתאים את טיב שלטונו לאופקיה של החברה הנשלטת'.⁵⁷

כדורי טול כרם בשנות השלושים.
ספריית הקונגרס, אוסף מטסון

שנת הלימודים הראשונה נפתחה ב-1931 עם עשרים תלמידים. בסוף שנת הלימודים השנייה בקיץ 1932, כבר למדו בבית הספר ארבעים תלמידים, בכלל זה שני תלמידים מעבר הירדן. בדיווח השנתי נמסר כי בריאות התלמידים טובה, ו'הם מגלים התלהבות, התמדה

Possibility of introducing a System of Agricultural Cooperation in Palestine, Jerusalem 1930, p. 22

55 מכתב המזכיר הראשי למחלקת הכספים, העבודות הציבוריות והחקלאות, 9.6.1931, א"מ, חטיבה 2, 4092/3/9/מ.

56 פוקס, הריסון, עמ' 167. אבנים עבות המסותתות לצורת תבנית בעלת בליטה מעוגלת הבולטת החוצה מפני הקיר. בנייה באבן בעיבוד טובה מאפיינת את הבנייה הערבית ואת הבנייה של הטמפלרים.

57 שם, עמ' 276.

והערכה לאמצעים החינוכיים העומדים לרשותם. בית הספר מעודד פעילות ספורטיבית ותחרויות. התלמידים משיגים תוצאות טובות.⁵⁸

לאור ההתנסות של השנתיים הראשונות נבחן הסילבוס והותאם לצורכי בית הספר והתלמידים. מעתה נפרסה תכנית הלימודים על פני שתי שנות לימוד, ובכל שנה נקלטו 15 תלמידים חדשים. בסיומן היה לתלמידים ידע נרחב בחקלאות בסיסית ובמקצועות נלווים כמו ייעור, עופות לול, כוורנות, גידול תולעי משי ומחלבה. כמו כן למדו התלמידים ניהול משק של כבשים ועזים מקומיות. הנגר בסיוע התלמידים בנו את הדיר. תכנית הלימודים הדגישה את הצד המעשי והצד עיוני הופחת למינימום. שבוע לימודים הורכב מ־18 שעות עיוניות ו־21 שעות עבודה מעשית בשדות. 15 מהבוגרים נבחרו ללימודי המשך בפרגוגיה במחלקה לחינוך. לימודים אלה נועדו להכשיר את המועמדים לתפקידי ניהול בבתי הספר הכפריים, במטרה לתת ללימודים אופי חקלאי-כפרי, שלדברי הפקידות היה חיוני. לדעת התלמידים והצוות הוכתרה השנה השלישית בהצלחה. המוניטין לו זכה בית הספר בקרב בעלי הקרקעות היה מצוין, ודווח כי 'בכל שנה עולה רמתם של המועמדים'.⁵⁹

בחודשים הראשונים של שנת 1934 הופקעו קרקעות משטח בית הספר לצורך הנחת מסילת הרכבת וסלילת כביש. בפועל נטלה הפקעה זו נתח משמעותי מאדמות המשק תוך יצירת חיץ בשטח החקלאי. מנהל מחלקת החינוך באומן מחה על הצעד ודרש ממושל המחוז שפעולות מעין אלה לא יתבצעו ללא אישור מחלקות החינוך והחקלאות.⁶⁰

יום הדיפלומה הראשון, שהיה גם טקס הפתיחה הרשמי, נערך ב־12 במארס 1934. הנציב העליון, ארתור ווקופ, חילק תעודות ל־28 בוגרים שסיימו את מבחניהם ביולי 1933. בעיתון העולם נכתב כי הטקס נדחה עד לסמוך לפתיחתו של בית הספר היהודי. 'כדי להסיר לזות שפתיים' לא פתחו עד לפני חודשים אחרים – באופן רשמי גם את בית הספר הערבי.⁶¹ בנאומו לפני הנוכחים התייחס ווקופ למטרת בית הספר. הוא היה מודע לביקורת שנמתחה על הממשלה על אי נכונותה להתקדם להשגת היעדים בקצב מהיר יותר, אך האמין בהתקדמות הדרגתית בהתאם למשאבים המצויים. מכיוון שהבין שנדרשת הרחבה לבית הספר באופן דחוף, מצא לנכון להגיש סיוע אישי להוספת אגף חדש. האגף שנוסד באמצעות המענק של הנציב כלל חדר חולים, מגורי אם הבית, חדר משחקים, מוזאון וספרייה. נאספו דוגמאות להקמת המוזאון: זרעים, דשנים, חומרי הזנה, צמחים, שימורים בקופסאות, פרות יבשים וכולי. הספרייה צוידה בהדרגה בספרים, ודווח כי 'נעשה בהם שימוש טוב על ידי התלמידים'.⁶²

58 דו"ח מנדט לשנת 1934, עמ' 214-215. לשנת 1932, עמ' 181-182.
 59 שם, לשנת 1933, עמ' 216.
 60 מכתב באומן למושל מחוז השומרון 8.8.1934, א"מ, מ-662/10.
 61 'לתקנת החינוך החקלאי', העולם, 12.7.1934.
 62 במאי 1999 הספרייה פעלה וחלק מהאוספים המקוריים עדיין היו בשימוש. דו"ח מנדט לשנת 1934, עמ' 214-215.

בקיץ 1935, בסיום שנת הלימודים החמישית, דווח כי 'ישנה אווירה טובה בבית הספר, וההוכחה לכך היא ביקורי הבוגרים וכוונתם להקים ארגון בוגרים. הישגי התלמידים בבחינות הסיום ביולי 1935 היו משביעי רצון'.⁶³ בניגוד לדיווחים אלה הגישה אגודת הצעירים המוסלמים תזכיר לנציב העליון. אגודת הצעירים המוסלמים הוקמה בסוף שנות העשרים ורישיון ההקמה של האגודה הגביל את פעולתה לתחומי הדת, החברה והתרבות, אך עד מהרה הצטרפו הצעירים למאבק הלאומי. בתזכיר היא מתחה ביקורת על בית הספר. נאמר בו ש'בית הספר יורד משנה לשנה. הסבות: מיעוט מורים, המנהל אינו מוכשר לתפקידו, המורה סטיוארט (כנראה סטודרט) פוגע ברגשות הערבים, אין התאמה בין ההלכה והמעשה והתלמידים אינם יודעים את מקצועם'.⁶⁴

כדורי טול כרם. מימין: העבודה בשדה, 1943. משמאל: שיעור מעבדה, 1942 לערך.
צילום: משה (מיקו) וטרורי שוררץ, אוספי ביתמונה

ב־26 בפברואר 1936 הכריזו התלמידים שביתה. בעיתון דבר נמסר כי השביתה הייתה תוצאה של הסתה שהתנהלה מזה כמה חודשים נגד ההנהלה האנגלית של בית הספר. 'הם תולים בצווארו של הילד את הקולר של העברת שטח הקרקע לקרן הקיימת לישראל', ודרשו שבית הספר שלהם ינוהל בידי מנהל ערבי, כשם שמנהל בית הספר כדורי בהר תבור הוא יהודי. התלמידים קבלו גם על איכות המזון שניתן להם.⁶⁵

העסקתו של הילד עמדה להסתיים בדצמבר 1936. ווקופ המליץ לשר המושבות ויליאם אורמסבייגור (Ormsby-Gore) לא להאריך את החוזה עמו הן בשל הדרישות העכשוויות של התפקיד הן בשל גילו (55 שנה), ולפעול למינוי מנהל חדש בהקדם. ווקופ הציע שהמנהל

63 דו"ח מנדט לשנת 1935, עמ' 249.

64 'נגד בית הספר החקלאי בטול כרם', דבר, 21.7.1935.

65 'על מה שובתים תלמידי ביה"ס כדורי בתול כרם', דבר, 26.2.1936.

החדש שייבחר ישהה לצורכי הכשרה במשך שלושה חודשים בחוות הניסיונות החקלאית בעכו,⁶⁶ כדי להכיר מקרוב את החקלאות הארצישראלית. הוא סבר כי 'טרם הגיעה השעה למנות מנהל ערבי לבית הספר', מה גם שלא ראה מועמד מתאים מקרב הפקידות המקומית או מחוץ לה. על כן ביקש למנות פקיד בריטי שיוכל להתחיל בעבודתו בינואר 1937.⁶⁷ הנתונים שנדרשו: תואר בחקלאות, רצוי מאנגליה, בעל הכשרה בחקלאות מודרנית והשכלה רחבה, ניסיון בהוראה, ורצוי שיהיה בעל ידע בערבית, בעל אופי חזק ויכולת לנהל מנגנון, צוות ותלמידים. כמו כן הוסיף כי הוא שוקל למנות סגן מנהל פקיד ערבי, ולדעתו יהיה זה אף רצוי. בהקשר זה פרסם עיתון דבר: 'לא-ליווא [עיתון מצרין] נודע, כי הממשלה תפטר את המנהל האנגלי של בית הספר החקלאי בטול כרם (כדורי), מר האלד, ותמנה ערבי במקומו'.⁶⁸

ב-26 בפברואר 1936 התפרסמה בעיתון דואר היום ידיעה 'מאת סופרנו בשכם', שמפקח מחלקת החינוך בשכם, עאפיף עאטעוט, דרש מהתלמידים בלשון חריפה להתמסר ללימודיהם ולא להתערב בשאלות שאינן נוגעות להם. אולם דבריו עוררו את כעסם ולכן הכריזו על שביתה עד שיחזור בו מדבריו. עוד הוסיף הכתב, כי 'הגיבורים הלאומיים' מנעו כניסת תלמידים גם לשאר בתי הספר.⁶⁹ בכתבה נוספת שהתפרסמה באותו היום נכתב:

תלמידי בית הספר כדורי הכריזו שביתה לשם מחאה על מסירת אדמת ה'בצה' לקרן הקיימת. ולא הסתפקו בהפסקת הלימודים אלא גם ערכו הפגנה, נסעו לשכם, באו בדברים עם מנהיגים ערביים קיצונים ועם ראש העירייה והמושל, ואף לאחר שהמושל בקש מהם לחזור ללימודיהם הבטיחו להם לחקור את הענינים, לא הפסיקו את השביתה, ופעולתם נמשכת. [...] לא חשש הנזק לבית הספר עורר את הצעירים לפעולה אלא ענין הפוליטיקה, כלומר, השנאה העיוורת ליהודים שבה מרעילים התועמלנים הערביים עכשו את הדור הצעיר ואין מכלים.⁷⁰

הכתב הציג התנהלות זו ככפיוּת טובה, שכן ברגע נשכחה העובדה שביתת הספר נוסד וממומן הודות לכספו של נדבן יהודי.

ראש העירייה וקבוצה של עסקנים ערבים פנו למושל המחוז בבקשה לבדוק את טענות התלמידים. עוזר המושל, יו פוט,⁷¹ התחייב לחקור את האירועים. עוד פורסם כי העברת הקרקעות הייתה רק אמתלה לשביתה, וכי הסיבה האמתית לה הייתה 'שהתלמידים רגזו

66 למשרד החקלאות המנדטורי היו כמה תחנות ניסויים באזורי הארץ השונים, הגדולה שבהן הייתה בעכו. החווה הוקמה ב-1925, ושימשה לניסויים בגידולי שדה וגן, גידול והשבחה של בעלי חיים ועוד.
 67 מכתב ווקופ לאורמסבייגור, 29.9.1936, NA, CO733/302/12.
 68 'מנהל ערבי', דבר, 22.11.1936.
 69 בן ברוך, 'תלמידי בית הספר התיכוני בשכם הכריזו שביתה', דואר היום, 26.2.1936.
 70 הנ"ל, 'על השביתה בתול כרם', שם.
 71 Hugh Mackintosh Foot שירת כקצין אדמיניסטרטיבי בארץ בשנים 1929-1937.

על המנהל על שלא אפשר להם לנסוע לתערוכה הגדולה בקהיר.⁷² בתחילת מארס דווח בעיתון אדיפאע, שוועד התלמידים של בית הספר התאסף והחליט לשלוח לממשלה תזכיר המפרט את תביעותיהם, והם דורשים תשובה בתוך עשרה ימים. 'אם השלטונות לא יענו לתביעותיהם יקבעו להם התלמידים תכנית שלפיה ישיגו את מבוקשם'.⁷³

פרשת הקרקעות האמורה מתייחסת להתמודדות הממשל המנדטורי עם בעיית האריסים בוואדי חווארת.⁷⁴ הקרן הקיימת העבירה 250 דונם שהיו בבעלותה בעמק חפר לממשלה לצורך יישוב הבדואים בוואדי חווארת, ובתמורה קיבלה 400 דונם אדמות ממשלה בביצת קאקון, שטח שהשתייך להקצאת הקרקע של כדורי. התנאי היה שהקרקע לא תסופח בטרם ייאסף היכול מהשדה.⁷⁵ אפשר להניח שהתלמידים לא היו מודעים להסכם, ואין להתפלא שצעד מעין זה עורר מחאה חריפה. יש לראות פרשה זו על רקע סוגיית הקרקעות, מכירתן והעברתן לידי יהודים, שהייתה מהגורמים לפרוץ המרד הערבי. אזור טול כרם היה במקד ההתרחשויות.

ב-13 באפריל 1936 התחדשו הלימודים, אך אלה הסתיימו בתוך ימים אחדים בעקבות מהומות שפרצו ב-19 באפריל. ח'ליל טוטח (Totah),⁷⁶ מנהל בית ספר לבנים ברמאללה (The Friends Boys' School), בית ספר שהקימו קווייקרים ב-1918, העיד מטעם הוועד הערבי העליון לפני ועדת פיל שחקרה את פרוץ המרד הערבי. הוא ציין כי שביית התלמידים בכדורי טול כרם החלה עוד לפני השבייתה הכללית, 'מכיוון התנאים בבית הספר היו למורת רוחם של התלמידים'. הממשלה העבירה 400 דונם מאדמות בית הספר לידי היהודים, ולבית הספר לא נותרה די קרקע לעיבוד.⁷⁷ ב-27 באפריל דיווח דואר היום:

72 'תלמידי בית הספר החקלאי כדורי שבתו', הארץ, 24.2.1936. בחודשים מארס ואפריל 1936 נערכה התערוכה החקלאית. ממשלת המנדט אפשרה לתלמידים נסיעה חינם ברכבת לקהיר וחזרה. שר החקלאות המצרי אישר כניסה חופשית לתלמידים לכל המוזאונים והמוסדות להשכלה גבוהה. תלמידי כדורי הר תבור ומקווה ישראל יצאו לתערוכה, וסיירו בגן החיות, בפרדסי הממשלה, במוזאון המצרי וגם בתחנת הניסיונות החקלאית בקהיר. תחנת הניסיונות הוקמה ב-1927 כמכון לחקר חקלאות המדבר. דואר היום, 17.3.1936; יוסף שפירא, מאה שנות מקוה ישראל, תל אביב 1970, עמ' 236.

73 'תלמידי בית הספר כדורי מאימים', הארץ, 16.3.1936.

74 רעיה אדלר, 'התמודדותו של הממשל המנדטורי עם בעיית האריסים בפרשת "וואדי חווארת" 1929-1933', הציונות, חוב' יא (1986), עמ' 251.

75 מכתבי פוט ליוסף ויץ, 27.12.1935, 16.1.1936, א"מ, מ-662/10.

76 חליל בן עבראללה ועזיזה (מונע'נס) טוטח (1886-1955) היה מורה ומחנך פלשתיני בולט. ראו, ג'מאל עדווי, פעילות הקווייקרים האמריקנים בפלשתינה, 1869-1948, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2000, עמ' 226-259.

77 עדות טוטח בוועדת פיל, 18.1.1937, מובא אצל, Aaron S. Klieman (ed.), *The Palestine Royal Commission 1937 (The Rise of Israel, vol. 22)*, New York 1987, pp. 397-398. בעדותו הסביר כי אי אפשר לנתק את הילדים הערבים מהאוירה הפוליטית. השלטונות ביקשו, לדבריו, להפוך את החינוך הערבי לחסר צבע, כך שלא יזיק ולא יסכן את המדיניות בדבר הקמת בית לאומי ליהודים.

העתונות הערבית מודיעה כי ביום השבת בשעה 10 לפני הצהריים ערכו תלמידי בית הספר החקלאי על שם כדורי הפגנה ברחובות העיר ואליהם נצטרפו תלמידי בתי הספר הממשלתיים הלאומיים ותושבי טול כרם והכפרים שבסביבה. המפגינים קראו קריאות נגד הציונות והריעו לחיי 'גיבורי האומה', עד שהגיעו לבית הממשלה, שם נתקלו בכוחות המשטרה שאסרה עליהם להמשיך את דרכם, פרץ קרב בין המפגינים והשוטרים.⁷⁸

במהלך התקופה שבה היה בית הספר סגור שימשו מבני המוסד כמפקדה של גדוד לינקונשייר (Lincolnshire), שנשלח כתגבורת ביולי 1936 להתמודדות עם המרד הערבי.⁷⁹ כדורי נבחר בשל מיקומו בקודקוד של מה שהוגדר 'משולש הטרור' – טול כרם, שכס וג'נין, ובשל קרבתו של בית הספר למסילת הברזל, שהייתה יעד לפגיעות ולציר התנועה הראשי שבו עברו מדי יום השיירות מתל-אביב לחיפה.

הנציב העליון פנה למושלי המחוזות בבקשה לאתר תלמידים 'שבכנות מעוניינים בהכשרה חקלאית'. מושלי המחוז התבקשו לעודד נערים ממשפחות טובות ולבחון כל מועמד באופן אישי. הוצע לקבל גם שלושה תלמידים ממשפחות עניות, שלימודיהם ימומנו באמצעות מלגה.⁸⁰ הממשלה הודיעה כי אין היא מתחייבת להעסיק את מי מבין הבוגרים בשירותה, על כן צריך היה המועמד להוכיח כי בבעלות משפחתו קרקע חקלאית שאליה התעתד לשוב עם תום לימודיו. בהיעדר קרקע, התבקש המועמד לציין במה יעסוק עם סיום לימודיו.⁸¹ התלמידים המושבתים תושבי נצרת פנו לעוזר מושל המחוז בנצרת. לדבריהם, פנייתם נובעת מייאוש, וברצונם לדעת אם יש בכוונת השלטונות לפתוח מחדש את בית הספר או שעליהם לחפש עבודה. המנהל הנכנס של מחלקת החקלאות, מורלי דאו (Dawe),⁸² הגיב בחריפות והודיע להם כי בית הספר יישאר סגור לפחות עד שנת הלימודים הבאה. עוד הוסיף כי התלמידים שהפרו את ההתחייבות שעליה חתמו הוריהם במאוס 1936, לא יוכלו בשום תנאי לשוב לבית הספר.⁸³

בית הספר נפתח שוב בפברואר 1937. המנהל הבריטי החדש, ויליאם קנת הבל (Hubble), נכנס לתפקידו וצוות המורים חוזק באמצעות מינויים חדשים של סגן מנהל, מנהל למדעים ומנהל משק בית. הבל שימש בתפקיד זה פרק זמן קצר בלבד, ובאפריל 1937 החליף אותו

78 'מה קרה בטול-כרם?', דואר היום, 27.4.1936.
 79 הגדוד שהה במקום עד אמצע דצמבר 1936. www.thelincolnshireregiment.org/malta+palestine. shtml (נדלה ב-10.8.2015).
 80 מכתב ג' מ' סמית, המנהל בפועל של מחלקת החקלאות, למושלי המחוזות, 6.7.1937, א"מ, 2630/G258/מ.
 81 טופס למועמד (ללא תאריך), ש.ם.
 82 מורלי תומס דאו (Morley Thomas Dawe) יליד 1880, אגרונום שעבד בשירות משרד המושבות בתור יועץ, פקיד בכיר ומנהל במחלקות החקלאות והייעור בכמה מושבות בריטיות.
 83 מכתב דאו לעוזר מושל מחוז נצרת (סודי), 8.2.1937, א"מ, 2630/G258/מ.

סגנו, אכרם אלריכבי.⁸⁴ ברו"ח השנתי נמסר כי 'מאז הפתיחה המחודשת של בית הספר התלמידים מפגינים רצון לנצל ניצול מרבי של הזמן העומד לרשותם, בזמן שמספר גדל של פניות שהתקבלו ממועמדים אפשריים מלמד על החשיבות שמייחסים ללימודים בבית הספר חקלאים ובעלי קרקעות השואפים לתת לבניהם הכשרה חקלאית'.⁸⁵

ביולי 1938 נסגר שוב בית הספר. כוחות ביטחון השתלטו על המוסד מתוקף פקודה שהוציא המזכיר הראשי, ויליאם בטרשיל (Battershill).⁸⁶ מפקד כוחות הצבא ביקש מהנציב העליון לשכן במבנה בית הספר את מחנה חיל המשמר. משמעות הבקשה הייתה הפסקת כל הפעילות הבית ספרית.⁸⁷ הנציב העליון החדש, הרולד מקמייקל, פנה לשר המושבות אורמסבי-גור לאישור הפעולה, בגלל הסטטוס המיוחד של המוסד שהופעל באמצעות קרן הנאמנות. השר אישר את הבקשה. באותה עת מונה פרנק מייסון לתפקיד מנהל מחלקת החקלאות.⁸⁸

במאוס 1939 העבירה קבוצת מוכתרים ונכבדים מצפת עתירה למזכיר הראשי, ובה ביקשו לשקול מחדש את פתיחתו של בית הספר ולאפשר לתלמידים להשלים את לימודי החקלאות לרווחת החקלאות והחינוך.⁸⁹ ברו"ח של מחלקת החקלאות לשנת 1940 נכתב כי בית הספר נותר סגור במשך כל השנה, אך פעילות מסוימת נמשכה במשק החקלאי. רק במאוס 1941 הועבר בית הספר באופן חלקי מרשויות הצבא למחלקת החקלאות. המנהל הוחלף שוב, ככל הנראה בשל עמדותיו הפוליטיות והתנגדותו לשלטונות, ובמקומו מונה אחמד אלפתאח סוקאן משכם, ששימש בעבר מורה בכיתה להכשרת המורים. למנהל המשק החקלאי מונה סלים אלנאשף, בוגר בית הספר במחזור 1935.

בית הספר פעל עד סוף תקופת המנדט.⁹⁰ אולם המשך ישיבת הצבא על הקרקעות הביא לפנייה של נכבדים מטול כרם לנציב העליון באמצעות מושל המחוז לבחון אפשרות לפינוי הצבא.⁹¹ גם המנהל פנה לנציב העליון ועמד על הקשיים הנובעים מחניית הצבא בשטחים החקלאיים ותפיסת המבנים.⁹² רק בתחילת אפריל 1946 פינה הצבא את המקום.

Government of Palestine, *Civil Service List* Jerusalem 1939, p. 174 84
 דו"ח מנדט לשנת 1937, עמ' 268. 85
 מכתב מייסון, מנהל מחלקת החקלאות למנהל מחלקת הכספים, 22.3.1939, א"מ, מ/1/7/14/4132. 86
 מכתב מקמייקל לשר המושבות, 17.8.1938, NA, CO733/376/6. 87
 Frank Reginald Mason (1899-1990), היה בוגר ה-Royal College of Science and Technology. 88
 שירת במשרד המושבות במלאיה (מלזיה). הגיע לארץ ב-1937, ומ-1938 שימש כמנהל מחלקת החקלאות והריג.
 מכתב טורס, ממלא מקום מושל מחוז הגליל, למזכיר הראשי ג'ון מקפרסון, 27.3.1939, א"מ, 2630/G358/מ. 89
 דו"ח מנדט לשנים 1942-1943/4, עמ' 284; א"מ, חטיבה 7, מ/1/26/Ag/639. 90
 עצומת נכבדי טול כרם לנציב העליון, 7.12.1945, שם, D/75/45. 91
 מכתב אחמד סוקאן למזכיר הראשי, 24.12.1945, שם. 92

משנת הלימודים 1946/47 הוחלט על שינוי תכנית הלימודים מתכנית דור-שנתית לתכנית תלת-שנתית, עם תוספת של שנה רביעית להכשרה להוראה. רק חלק מהבוגרים השתלב במערכת החינוך הכפרית. מרביתם העדיפו להשתלב בפקידות הממשלתית ומיעוט מהם חזר אל הכפר, בניגוד לכוונה המקורית. האחריות לבית הספר הועברה למחלקת החינוך המנדטורית, ויעדו המרכזי הוסב מהכשרת חקלאים להכשרת מורים למקצועות החקלאות בלבד עד סיום המנדט הבריטי.⁹³

במשך 18 שנה פעל כדורי טול כרם תחת שלטון המנדט, רוב השנים באחריותה של מחלקת החקלאות ולקראת סיום התקופה הועבר למחלקת החינוך. תהליך השינוי שעבר המוסד משקף את התמורות שחלו ביחסי ממשלת המנדט עם החברה הערבית. תחילתו בשאיפה לקדם ולשפר את המשק החקלאי הערבי בדרך שתעלה בקנה אחד עם תפיסות העולם שלהם כריבון. השינוי היה בנקודת מפנה של גילויי לאומנות ערב המרד הערבי ובמהלכו. למרות ההישגים המוגבלים של התלמידים וההיענות לדרישתם למינוי הנהלה ערבית, הפועל היוצא של האירועים החליש את המוסד והוא לא התאושש עד סיום התקופה. רמת הלימודים הגבוהה, המשק המפותח, ההישגים הלימודיים, המסגרת להכשרת מורים ומנהלים, תרמו תרומה חשובה, אך זו הייתה מוגבלת בהיקפה הן בשל מספר הבוגרים הנמוך והן בשל העדפתם של הבוגרים להשתלב בפקידות הממשלתית על פני החזרה לכפר והשלכות המרד הערבי. עם זאת, שלא בכוונת מכוון, דומה שאפשר להצביע על תרומה לעיצוב התודעה הלאומית: התגובה בנושא הקרקעות, השביתה וההפגנות סייעו בגיבוש הזהות הלאומית של התלמידים.

בית הספר החקלאי הממשלתי כדורי הר תבור

ב-20 ביוני 1934 נפתח באופן רשמי וחגיגי, בנוכחות הנציב העליון, בית הספר החקלאי כדורי הר תבור.⁹⁴ היה זה המוסד החינוכי היהודי היחיד בבעלות ממשלת המנדט ובפיקוחה, ומתוקף עובדה זו זכה למעמד מיוחד. היישוב ניהל מאבק על מיקומו, והיו שסברו כי המיקום מועד מראש לכישלון. לוי שקולניק (אשכול), ראש המרכז החקלאי, שייצג את ענייני הפועלים במוסדות המיישבים, טען ש'בית הספר השני המיועד ליהודים נדחק לפינה נידחת, מעבר להרים בדרך למסחה. בחירת המקום אינה מוצלחת ואינה מתאימה בהחלט לצרכי היישוב החקלאי ולצרכי המשק החקלאי'.⁹⁵ ממשלת המנדט התעלמה מהמחאות.

93 בית הספר נסגר ונפתח חלופות בהתאם למצב הביטחוני וההערכות בשטח, בניגוד לכתוב אצל שפרד, חריש, עמ' 162; טיבאורי, חינוך, עמ' 238. בתקופת השלטון הירדני נלקחו מבית הספר מרבית קרקעותיו והוא הפך לבית ספר מעשי לחקלאות. אחד מבוגריו, מסעד קסיס, שימש חבר כנסת בכנסות השנייה והשלישית, והיה ממקימי המפלגה הדמוקרטית לערביי ישראל. באמצע שנות התשעים, בעקבות הסכמי אוסלו, חודש המשק החי ונוסד במקום קולג' טכנולוגי לצד מכון חקלאי. בשנת 2007 הוכרו כדורי טול כרם כאוניברסיטה והפקולטה לרפואה וטרינרית פועלת במקום.

94 ינקלביץ, פיאט, עמ' 34-40.

95 מכתב לוי שקולניק למחלקת החינוך של ההנהלה הציונית, 11.2.1930, אצ"מ, S2/110/II.

ברו"ח ממשלתי לשנת 1929 נמסר כי אדמות הממשלה ליד הר תבור עברו חלוקה ורישום המקרקעין, ולאחר הסכמה ופיצוי שניתן לאריסים הבדואים משבט הזבח, החלו עבודות התכנון.⁹⁶ תכנית הבנייה הראשונית הייתה זהה לזו של כדורי טול כרם, אך בשל תוואי השטח השונה נאלצה המחלקה לעבודות ציבוריות להכניס שינויים בתכניות 'כדי להתאימן לטופוגרפיה'.⁹⁷ אולם, גם לאחר השינוי התנגד ווקופ להצעה, ודרש תכנון מחודש שיותאם לאוכלוסייה המיועדת ללמוד בו.⁹⁸ הבניין הראשי שתכנן הריסון מזכיר את עבודותיו האחרות בארץ, שהתאפיינו בשמירה על סגנון הבנייה הקלאסי, על סימטרייה ועל קווים ישרים, תוך התייחסות ברורה לנוף המקומי ושימוש בחומרי בנייה מסורתיים. עיבוד אבן הבניין בכדורי הר תבור נעשה בסגנון טלטיש (עיבוד בפטיש ואזמל היוצר שקעים עדינים). סגנונו האקלקטי ורצונו ליצור הרמוניה בין היבטים מודרניים למסורתיים נבעו מראייתו את המסורת האדריכלית המקומית בהקשר תרבותי והיסטורי רחב.⁹⁹ בחווה הבנייה שנערך עם הקבלנים ממשד המהנדסים בלוך וגדעון, דרשה הסתדרות העובדים הכללית ששמונים אחוז מהבנאים יהיו יהודים.¹⁰⁰

המבנה המרכזי בכדורי הר תבור 1945
אוסף דני פיאט, ארכיון כדורי

- 96 דו"ח מנדט לשנת 1929, עמ' 66.
- 97 מכתב פודסי (Fawcett Pudsey) למזכיר הראשי (יאנג), 14.7.1931, א"מ, חט' 12, מ/9/4092/3.
- 98 מכתב מנהל המחלקה לעבודות ציבוריות למזכיר הראשי 20.2.1931, שם, חט' 12, מ/14/1/1/7 Z.
- 99 פוקס, הריסון, עמ' 167.
- 100 מכתב ברל רפטור, מרכז העבודה של ההסתדרות הכללית, למחלקה המדינית של הסוכנות, 14.12.1931, אצ"מ, S25/2698.

ועדה מייעצת ליוותה את ההקמה והתכנסה מדי חודש מקיץ 1932 עד קיץ 1933. חבריה היו נציגים מטעם מחלקות החקלאות והחינוך המנדטוריים, ובאי כוח היישוב היהודי. כמו כן הוזמנו לשיבות הילד, מנהל בית הספר בטול כרם, ונציג התאחדות האיכרים. הוועדה נתנה דעתה על המבנה הרצוי של בית ספר, על הגדרת תפקיד המנהל וכישוריו, על תכנית הלימודים, על העבודה במשק וכולי. ג'רום פרל (Farrell), סגן מנהל מחלקת החינוך המנדטורי ולימים מנהלה, טען שקהל היעד צריך להיות תלמידים מחוננים. לפיכך המליץ על ארגון מחדש של מערכת החינוך במושבות, כשכית הספר ישתלב במערכת החינוך הכפרי ליצירת מודל יעיל.¹⁰¹

אחד התחומים היחידים שבהם ניאותה ממשלת המנדט לקבל את מעורבותו של היישוב היהודי היה בבחירת המנהל ובמינויו. חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית באותם ימים, נפגש עם ווקופ ועם המזכיר הראשי של ממשלת המנדט, מרק יאנג (Young). הם הגיעו להסכמה ששפת ההוראה תהיה עברית ושהמועמד לתפקיד יהיה יהודי, רצוי דובר עברית. המנהל, בהתערבותו הישירה של ארלוזורוב, היה שלמה צמח, איש העלייה השנייה, חבר הפועל הצעיר, אגרונום וחוקר ספרות. בשנת 1933/4 מונה צוות המורים, גובשה תכנית הלימודים והמחזור הראשון של התלמידים החל ללמוד. המורים, המדריכים והתלמידים עבדו שכם אל שכם בסיקול, בעקירת עצי שיזף, בחריש השדות והכנתם לעונה החקלאית, ובהשלמת עבודות הבניין. בעלי החיים הראשוניים נקלטו במשק החקלאי, אולם רק בקיץ 1934 החלו הלימודים.

בהשוואה לבתי ספר חקלאיים אחרים שפעלו בארץ, היה המשק החקלאי בכדורי גדול ומשוכלל, הן בשטחו – כאלפיים דונם, והן בציווד החקלאי החדשני שהוכנס בו. נוסף על הענפים החקלאיים המגוונים היו בו גם מחלבה, בית שימורים ונגריה.¹⁰² בעיתונות התקופה התפרסמו תנאי הקבלה: על המועמדים (בנים בלבד) להיות בוגרי שמונה שנות לימוד, בני 16 לפחות ולא יותר מ-18, בעלי ניסיון בעבודה חקלאית ובריאים בגופם. 'עדיפות תינתן תמיד לבני הכפרים. יתקבלו רק תלמידים שהוריהם או האפוטרופוסים שלהם תושבי קבע בארץ'.¹⁰³ בפועל למדו כ-25 תלמידים בכל מחזור, חמישים תלמידים בסך הכול בכל שנה בהתאם למספר במקומות בפנימייה.

101 בית ספר לבני 16-18 היה ייחודי, ולמעשה הוגדר כמוסד להשכלת המשך מקצועית שאינו אקדמי. ההסבר שניתן לכך היה שהתלמידים במערכת הכפרית מסיימים את לימודיהם בגיל 15 ולכן נקבע שזה הגיל המתאים ללימודי המשך בכדורי. במקווה ישראל למדו שלוש שנים, בכך ששנתיים, ובפרדס חנה חמש שנים. בניגוד לכדורי כל המסגרות האלה היו המשך ישיר של בית הספר העממי. ישיבת הוועדה מייעצת לכדורי הר תבור, 13.6.1932, אצ"מ, J17/247. פרל נודע בביקורתו על דרך הניהול של מערכת החינוך היהודית, ראו, רשף ודרור, חינוך, עמ' 82, 164-165.

102 ינקלביץ, חקלאי, עמ' 299-300.

103 חוזר למנהלי בתי הספר וראשי ועדי המושבות, מחלקת החינוך ממשלת פלשתינה (א"י), י"ט תמוז תרצ"ג (1933), אצ"מ, J17/568; שחר הלימוד היה נמוך יחסית, 24 לא"י, הודות לעיזובן כדורי, שם, S5/7028.

חזותו המרשימה של המבנה לא אפיינה את תוכו. התכנון הפנימי של הבניין היה תפקודי ובעל אופי פוריטני, שבא לידי ביטוי בעיקר באזורים שנועדו לתלמידים. הבניין בן שלוש הקומות כלל בקומת הקרקע את דירת המנהל, המעבדות, כיתות הלימוד, משרדים, חדר אוכל, מטבח ומכבסה. בקומה הראשונה היו שני אולמות שינה גדולים ועוד חדר שינה קטן, חדר רחצה, חדר טניס שולחן ומגורי העובדים, ובקומה השלישית – חדרי חולים, חדר אם הבית והמרפאה. באולמות השינה הארוכים הוצבו מיטות הברזל זו לצד זו, מכוסות בכיסוי מיטה כחול, וארגז ציוד אישי הפריד ביניהן. באולמות, בחדר האוכל ובכיתות לא ניכר טיפוח מיוחד. ריהוטם היה פונקציונלי ובא לשרת מטרה אחת בלבד – למידה.¹⁰⁴ מטרתו המוצהרת של בית הספר כדורי הייתה להקנות לתלמידים ידע חקלאי, להכשיר אותם להיות חקלאים בארץ ישראל ו'לאמן אותם לאהוב את עבודת האדמה', סעיף שהבדיל את כדורי הר תבור מכדורי טול כרם, כחלק מתהליך הקניית 'דת החקלאות' הנחוץ ליהודים. בטקס הפתיחה הצהיר ווקופ:

ההוראה והמעשה בבית הספר הזה יותאמו לצרכים המעשיים של האוכלוסין אשר לשמש נועד בית הספר. תכנית העבודה במשק שבבית הספר מותאמת לתנאים הקיימים בסוגי המשק השונים שבצפון הארץ [...]. תפקיד כפול עומד בפני בית הספר החקלאי: עליו לאמן את התלמיד לאהוב את עבודת האדמה, ועליו לאפשר לו להקים לעצמו את משקו על יסודות איתנים, כשיעמוד על רגליו לאחר צאתו מבית הספר.¹⁰⁵

בתכנית לימודים הושם דגש על מקצועות לימוד בתחומי המדעים והחקלאות. ד"ר אברהם רוזנברג שימש כמחנך ומורה למדעים, ד"ר זיגפריד הירש לגידול בעלי חיים, ארתור קם לגידולי שדה, אבא וירחובסקי לגננות ושתלנות, דוד גליקסון למטעים והוגו זלוסצ'ר היה מנהל המשק.

עד מהרה הצטער צמח על שנענה לבקשתו של ארלוזורוב. המקום שנבחר למקם בו את בית הספר, בגליל התחתון סמוך למושבה כפר תבור (מסחה), היה אזור סלעי, מכוסה בעצי שיזף, בלא קרקע ראויה לעיבוד וכלי מים. השפה האנגלית לא הייתה שגורה בפיו והוא הקדיש את לילותיו ללימוד השפה ורזי הביורוקרטיה והאדמיניסטרציה הבריטית, שהיו לו לזרא. צמח העיד שיחסו של הנציב העליון אליו היה טוב, אך הוא עצמו התקשה להתקרב אליו, אולי בשל קשיי השפה. הוא שקל להתפטר, אלא שרצח ארלוזורוב עצר בעדו והוא היה נחוש לעמוד בהתחייבותו ולפתוח את בית הספר.¹⁰⁶ לאחר תקופת ההתארגנות באו ימי השגרה והחול, וצמח מצא עצמו שוקע בטיפול בעניינים מנהליים פעוטים, שלא היו לרוחו. קשיים אלה, לצד בריאותו הרופפת, הביאו

104 ינקלביץ, פיאט, עמ' 41-42.

105 הפתיחה הרשמית של בית הספר החקלאי על שם כדורי בהר תבור, 20.6.1934, ארכיון כדורי.

106 ינקלביץ, חקלאי, עמ' 222-223; צמח, פרקי חיי, עמ' 154-155.

העבודה במשק החקלאי, 1943
צלמים: משה וטרודי שורץ, אוספי ביתמונה

אותו להגיש את התפטרותו, אלא שהמרד הערבי שפרץ באותם הימים הביא לרחייתה. המצב היה מתוח, והתלמידים נטלו חלק בשמירה על המוסד. בעקבות אש שהוצתה בשדות בית הספר, החליטו השלטונות לסגור אותו. כוחות הביטחון נכנסו לכדורי ב־7 ביוני 1936, ושנת הלימודים הבאה נפתחה רק ב־20 בדצמבר 1936.¹⁰⁷

בדצמבר 1936 באו חברי ועדת פיל לסיור בכדורי, ומשה שרתוק (שרת), ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ביקש מצמח דיווח בטלפון. צמח, שחשש שמאזינים לו, פטר את שרתוק בתשובה 'אני עסוק'. כעבור כמה ימים נסע צמח לירושלים וביקש להיפגש גם עם שרתוק. שרתוק ייחס חשיבות למפגש, שכן ממנו יכול היה ללמוד על כוונות הוועדה. צמח חש שנקלע למציאות שבה הוא נדרש להפגין מחד גיסא נאמנות לממשלת המנדט המעסיקה אותו ומאידך גיסא חש מחויבות לעמו ולהנהגת היישוב היהודי שראתה בו שליח מטעמה. הנאמנות הכפולה וההתנהלות ב'יום קטנות' הביאו אותו להגיש את התפטרותו ביוני 1937, חצי שנה לאחר התפטרותו של צמח, מונה נתן פיאט למנהל בהתערבותו של שרתוק. פיאט (במקור: פייטלביץ) יליד פרוז'נה שבביארוס, היגר ב־1914 לארצות הברית. את השכלתו החקלאית כאגרונום רכש באוניברסיטת ברקלי בקליפורניה, עלה לארץ

ב־1928 ושימש כמורה בבית הספר החקלאי במקווה ישראל. השפה האנגלית הייתה שגורה בפיו של פיאט מימי לימודיו, ועובדה זאת והיכרותו עם המנטליות המערבית תרמו ליחסי קרבה שנוצרו בינו לבין הפקידות. פיאט זכה להערכה גבוהה של השלטונות, התלמידים והוריהם, הן בשל אישיותו והן בשל כושר מנהיגותו, המקצוענות וכישורי הניהול שלו.¹⁰⁸ כראיון שנערך אתו לקראת פרישתו ב־1957, סיפר על כניסתו לתפקיד. בפגישה שנערכה בינו לבין שרת נאמר לו: 'יש לנו פיקדון יקר למסור לך. בית הספר החקלאי כדורי שזה לא כבר נוסד על ידי ממשלת המנדט זקוק למנהל – למנהל רשמי כלפי שלטונות המנדט ומנהל "במחותרת" כלפינו, ואתה האיש'. לאחר התלבטות נענה פיאט לבקשה, ועד מהרה הובהר לו כובד המשימה שנטל על עצמו: לשמש כמנהלו של בית הספר הממשלתי כפקיד של ממשלת המנדט, ובה בעת ללוות, תחת עינם הפקוחה של השלטונות, את תלמידיו שהתגייסו עם כניסתם לבית הספר ל'הגנה' ומאוחר יותר לפלמ"ח, להעמיד לרשותם את הנשק הנחוץ ולאפשר להם להתאמן בסביבה. את הנשק רכש במסווה של רכישת חצייר מהמשקים בעמק הירדן.¹⁰⁹

לקראת סוף שנת הלימודים 1938 השתלט הצבא גם על המבנים של כדורי ושנת הלימודים 1938/39 לא נפתחה, כפי שקרה גם בכדורי טול כרם. אמנם, העילה לסגירת כדורי טול כרם הייתה התנהלות התלמידים, מחאותיהם והשבתת הלימודים, אך לא מן הנמנע שהשלטונות ביקשו להציג התנהלות מאוזנת כלפי שתי הקהילות. שני בתי הספר עברו לידי הצבא, הראשון בטול כרם, גם בשל מיקומו האסטרטגי, והשני, הר תבור, שימש כמחנה מעצר לערביי הסביבה שלקחו חלק באירועים האלימים. ועדי היישובים פנו לנציב העליון בבקשה לשוב ולשקול את ההחלטה, בטענה שכדורי הוא המוסד היחיד בצפון המעניק הכשרה חקלאית לבניהם, וגם תמיכה וייעוץ לחקלאי הסביבה. הם טענו כי במהלך האירועים התרחקו התלמידים מפוליטיקה, וכל שעשו היה להגן על רכוש בית הספר מפני הפורעים, ולא ברור מדוע מוכנה הממשלה להפקיר את ספינת הדגל החינוכית שלה. אם הסיבה נעוצה בכיטחון הציבור, הרי זו תתפרש כחולשה והתוצאות יהיו הפוכות.

המחאות לא עזרו ובית הספר נסגר. כעבור שישה חודשים פנו שוב ההורים למחלקת החקלאות.¹¹⁰ ברנרד ג'וזף (רב יוסף), היועץ המשפטי של הנהלת הסוכנות היהודית, פנה למזכיר הראשי בטרשיל, וזה השיב שמבנה בית הספר עדיין נחוץ לרשויות הצבא ואין לומר אימתי יפנוהו.¹¹¹ בנובמבר 1939 התחדשו הלימודים.¹¹² ההיענות למאמציו של היישוב

108 ינקלביץ, פיאט, עמ' 47-50.

109 יעקב אביאל, 'היה שלום מר פיאט', מעריב, 20.12.1957.

110 מכתב ישראל גורפינקל למנהל מחלקת החקלאות, 23.4.1939, אצ"מ, S25/7028-8. ישראל גורפינקל (גורי), פעיל ההסתדרות ומפא"י, אביו של המשורר חיים גורי, תלמיד מחזור ה'.

111 מכתב בטרשיל לרב יוסף, 5.6.1939, אצ"מ, S25/7028.

112 מכתב מפקדת הכוחות הבריטיים בארץ ישראל למזכיר הראשי, 29.7.1940, א"מ, חטיבה 12,

המנהל נתן פיאט ותלמידי מחזור ח' 1943, בשיעור מכוורת אוסף דני פיאט, ארכיון כדורי

היהודי יש בה ללמדנו על עוצמתו הפוליטית של היישוב היהודי בהשוואה למעמדה הנחות של ההנהגה הערבית בשלהי של המרד הערבי.

מכאן ואילך הילך פיאט על חבל דק, בידיעה שכל מעידה, ולו הקלה ביותר, תשמש עילה לסגירה מחודשת של בית הספר, בוודאי לאור ההתרחשויות בטול כרם ורצועה של הממשלה לשמור על איזון בין המוסדות. בקיץ 1941 ליווה פיאט את גיוס התלמידים לפלמ"ח, ואת הקמת קיבוץ בית קשת, ציודו והכשרתו, אך הקפיד שהדברים לא ייראו. אימוני הפלמ"ח נערכו מחוץ לכותלי המוסד, ופיאט דאג ששמו לא ייקשר לפעילות ההגנה והפלמ"ח בכדורי.

בשנת הלימודים 1945/46 התעורר דיון בנושא תכנית הלימודים. יותר מעשור חלף מאז החלו הלימודים בכדורי, והנה התברר למחלקת החינוך של הוועד הלאומי כי בבית הספר החקלאי כדורי 'אין מלמדים לא תנ"ך ולא ספרות עברית'. אביעזר ילין, שעמד בראש מרכז המורים, הגוף המייצג של המורים חברי הסתדרות המורים לפני ועד החינוך הלאומי, פנה להנהלת הוועד הלאומי בתביעה 'להנהיג לימודים אלה לפחות מעתה'.¹¹³ במכתב הסבר לוועד הלאומי כתב פיאט: 'עלי לציין, כי לצערי הגדול לא הוכנס הלימוד של מקצועות אלה לתכנית בעת היווסד בית הספר [...] וכבודו בוודאי מבין כמה קשה לעשות שינויים

113 מכתב אביעזר ילין להנהלת הוועד הלאומי, 8.10.1945, אצ"מ, J17/5518.

כעת'. עוד הוסיף כי 'אף על פי כן נראה לי, כי המוסדות היישוביים לא מראים עניין מספיק במוסד זה ואין התעניינות בו די צרכה'. לדבריו, אם יפעלו להגדלת המוסד, יהיה אפשר להעסיק מורה שילמד את המקצועות העבריים.¹¹⁴ חילופי הדברים בנושא זה בין הגורמים השונים התנהלו במשך חודשים אחדים, ולבסוף בשיחה שהתקיימה ביניהם עמד פיאט על הבעייתיות לבצע שינוי שכזה באופן רשמי, 'אם נכניס בשקט הדבר אפשרי'.¹¹⁵ תכנית הלימודים בשני בתי הספר על שם כדורי תוכננה ועוצבה בידי מחלקת החקלאות המנדטורית, וכללה מקצועות חקלאיים, אנגלית ומדעים. זאת בהנחה שעד כניסתם של התלמידים לבית הספר הם השלימו את השכלתם בתחומים האחרים. כדורי נועד להתמחות חקלאית ותו לא. במאוס 1946 ביקרה בכדורי משלחת מטעם הוועדה האנגלו-אמריקנית שדנה בשאלת ארץ ישראל. פיאט הציג לפני האורחים את הישגיו החקלאיים של המוסד, הכשרת הקרקע, העיבודים, המטעים, בהשוואה לחקלאות בכפרים הערביים שבסביבה. אחד המאפיינים הייחודיים של כדורי הר תבור היה שהתלמידים באו מקבוצות התייחסות שונות ומזרמים חינוכיים שונים, חברי תנועות נוער מהשומר הצעיר ועד למכבי (מהשמאל והימין של המפה הפוליטית), מהעיר ומהכפר, מהמושבות מהקבוצות ומהמושבים, אלה שהיו מזוהים עם ההתיישבות העובדת ואחרים. בולט מספרם של בני הנהגת היישוב בקרב התלמידים.¹¹⁶ הבוגרים דיווחו על תחושת שליחות ואחריות שליוותה אותם בתקופת לימודיהם וגם לאחר מכן. עד סוף תקופת המנדט סיימו כ-320 תלמידים את לימודיהם בהצלחה. כשמונים אחוז מהבוגרים השתלבו בהתיישבות כגרעינים משלימים, בהקמת יישובים חדשים דוגמת קיבוץ בית קשת, שנוסד בקיץ 1944 על ידי בוגרי מחזורים ו' ו-ז'. אחרים חזרו למשקי הוריהם כמושבים ובמושבות. חלק מהבוגרים המשיכו בלימודים גבוהים בתחום החקלאות והשתלבו לימים במכון המשותף לאוניברסיטה העברית ולתחנת הניסיונות החקלאית של הסוכנות היהודית, שנפתחה לאחר עיכובים רבים בשנת 1942.¹¹⁷

בוגרי כדורי היו לכאורה המועמדים המועדפים, אולם מאחר שלא ניגשו לכתיבת הבגרות נדחו בידי האוניברסיטה, ועל כן פנו ללימודים גבוהים באוניברסיטת ברקלי בארצות הברית, על בסיס הסכם שהיה לפיאט עם הנהלת האוניברסיטה. תרומתם של בוגרי כדורי בימי המדינה בדרך ואחריה בהתיישבות, בביטחון, באקדמיה ובהנהגה המדינית הקנו לבית הספר את מקומו בתולדות היישוב.

114 מכתב פיאט למחלקת החינוך של הוועד הלאומי, 17.5.1946, שם.

115 רישום פגישה בין סולובייצ'יק לפיאט, 27.8.1946, שם.

116 בניהם של דוד בן-גוריון, יצחק בן-צבי, יוסף עזריהו, אנשי 'השומר', אביעזר לילין, בר בורכוב ועוד רבים.

117 משה י' פינטהוס, 'לימודי חקלאות מחוון למציאות', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי, ירושלים תשס"ט, עמ' 219-223.

בין טול כרם לתבור – סיכום

פרשת בתי הספר החקלאיים על שם כדורי משמשת כצוהר שדרכו אפשר להתבונן בכמה סוגיות שליוו את התקופה, מקביעת מדיניות החינוך המנדטורית, דרך מערכות החינוך הנבדלות, בהשוואה למדיניות החינוך הקולוניאלית. כמו כן מציגה הסוגיה אפשרות לבחינת יחסי שלטון המנדט וההנהגה היהודית.

שלב קבלת ההחלטות בנושא עיזבון כדורי היה ארוך ורצוף מכשולים, מניסיונות של היישוב היהודי לכוון את העיזבון לצורכי היישוב ועד להקמתם של שני בתי הספר. בסוגיה היו מעורבים הנהלת ההסתדרות הציונית בבריטניה ובארץ וגורמים יישוביים שונים. המעורבות באה לידי ביטוי משלב מימוש העיזבון, וכללה כאמור ניסיון של הנציב העליון סמואל לקרב בין שתי מערכות החינוך באמצעות הקמת גימנסיה משותפת בירושלים ששפת ההוראה בה תהיה באנגלית, ניסיון שעורר התנגדות של ההנהגה היהודית בה בשעה שההנהגה הערבית לא לקחה חלק פעיל בוויכוח.¹¹⁸ בו בזמן ביקשה ההנהגה היהודית שבית הספר החקלאי המיועד יוקם בצפון, אך מיקומו המדויק למרגלות התבור נקבע בידי ממשלת המנדט. כדורי הר תבור היה המוסד החינוכי הממשלתי היהודי היחיד שפעל בתקופת המנדט.

הליך הקמתו של בית הספר בטול כרם היה קצר, ומעורבות ההנהגה הערבית הייתה מועטה. מכיוון שמערכת החינוך הערבית הייתה ממשלתית לא היה כדורי חריג בנוף, פרט לעובדה שעד 1946 פעל תחת אחריותה של מחלקת החקלאות המנדטורית ורק לאחר מכן הועבר לאחריות מחלקת החינוך המנדטורית. מנהל המוסד נבחר בידי הממשל וכך נקבעו המבנה ותכנית הלימודים, ששונתה במהלך התקופה ונתנה משקל גדול יותר לעבודה המעשית על פני הלימודים התאורטיים. תוספת המסגרת להכשרת מורים ומנהלים לבתי הספר החקלאיים הייתה ייחודית לכדורי טול כרם, מה שאפשר תוספת של שנה שלישית ובהמשך שנה רביעית. בטול כרם לא הייתה ועדה מיעצת מקבילה לזו שליוותה את ייסוד כדורי הר תבור. המועמדים לכדורי טול כרם עברו סינון באמצעות ועדה, שבראשה עמד מנהל מחלקת החינוך, והמבטיחים שבהם זומנו לראיון בירושלים. המועמדים היו צריכים להיות בוגרי עשר שנות לימוד בבית ספר ממשלתי או אחר, וגילם בין 15 ל-17. לא התקבלו מועמדים שמלאו להם 18 שנה. תשומת לב מיוחדת ניתנה להקצאת מקומות לתלמידים על פי חלוקה למחוזות השונים (בשנים הראשונות התקבלו גם תלמידים מעבר הירדן), כדי להבטיח קליטה של תלמידים מכל האזורים. שכר הלימוד היה עשירים לא"י לשנה ותוספת של שתי לא"י לרכישת משחקים ופעילות בשעות הפנאי, ולירה א"י אחת פיקודון לכיסוי נזקים או שכר.¹¹⁹ בקול קורא לקבלת תלמידים בשנת 1945 נכתב כי עדיפות

118 בפגישה שהתקיימה בין חיים מרגלית קלוורסקי לסמואל הודה סמואל כי אינו מאמין שהערבים יסכימו לבית ספר משותף. אליקים רובינשטיין, 'עיזבון כדורי: שאלת החינוך המשותף היהודי-ערבי', יהדות זמננו, מס' 5 (תשמ"ט), עמ' 176-177. קיש וחיים מרגלית קלוורסקי היו ברעת מיעוט ותמכו בחינוך משותף.

119 חוזר סאור, מנהל מחלקת החקלאות והייעור, 29.7.1930, א"מ, מ/638/Ag/1/24. בהמשך עמד שכר

תינתן לבניהם של חקלאים ובעלי קרקעות, וכי 'על המועמדים להבין שהלימודים אינם מיועדים להכשרת פקידות ממשלתית, ומצופה מהבוגרים שישוכו לעיבוד אדמתם עם סיום לימודיהם'.¹²⁰ אולם בפועל תלמידי כדורי טול כרם שסיימו את לימודיהם ביקשו להשתלב במנגנון הממשלתי כעובדי מחלקת החקלאות או כמנהלי הספר. רק מיעוט מהבוגרים מילא את ייעודי המקורי, להשתלב ולהפיץ את הידע החקלאי בכפרים והשתלב בהוראה ובהנהלת בתי הספר החקלאיים בכפרים.

האירועים שפקדו את בתי הספר בתקופת המרד הערבי משקפים את רוח התקופה ואת מעורבות התלמידים. פרשת הקרקעות עוררה רוח לאומית בכדורי טול כרם, ואליה הצטרפה דרישה למינוי הנהלה ערבית. השבתת בית הספר וסגירתו לפרקי זמן מתמשכים פגעו ביוקרתו, בתדמיתו ובתרומתו של המוסד. אזור המשולש הגדול עמד בלב ההתארגנות הערבית בתקופת המרד והממשלה ראתה בהתארגנות התלמידים חממה לפעילות לאומית נגדה. האירועים הביאו גם לסגירת כדורי הר תבור, ובמוקד עמדו התנגשויות בין תלמידי בית הספר לשכנים הערבים. בהמשך הסבו השלטונות את כדורי הר תבור למחנה צבאי, אך לחץ כבד שהפעיל היישוב החזיר את בית הספר לייעודו. מכאן ואילך החלה בכדורי הר תבור ההתארגנות הלאומית, שהתבטאה בהתגייסות להגנה, באימונים ובהמשך בהתגייסות לפלמ"ח. אף על פי שפעולות אלה נעשו בחשאי היו גורמי ממשל שהיו מודעים להן ובחרו להעלים עין.

בכדורי הר תבור נשמרה רמת הלימודים הגבוהה. תהליכי המיון כללו בחינות כניסה במתמטיקה, לשון ואנגלית ולצדן ראיון קבלה. ההשכלה שנדרשה מהמועמדים, כמו בכדורי טול כרם, הייתה עשר שנות לימוד וגיל 16-18. המשק החקלאי היה חדשני לתקופתו, ואפשר הכשרה מקצועית כוללת, שטחו מנה כאלפיים דונם, אך רק חלק קטן מהקרקעות היו ראויים לעיבוד חקלאי ועל כן שימשו בעיקר למרעה. היעדר מקור מים זמין עיכב גם הוא את התפתחות המשק החקלאי. שכר הלימוד, 24 לא"י, שהיה נמוך באופן יחסי לשאר בתי הספר החקלאיים, תרם גם הוא לביקוש הגובר. מספר הפונים הגדול אפשר תהליך מיון קפדני של המועמדים באמצעות דרישות סף גבוהות. ה'הליכה לכדורי' נתפסה כזכות והזוכים חשו צורך להצדיק את האמון שניתן בהם ולהירתם למשימות השעה של היישוב היהודי בהתיישבות ובביטחון. במשך שנות קיומו של בית הספר תחת שלטון המנדט הצליח היישוב לבסס אוטונומיה בפעילות בית הספר, החל במינוי המנהל, דרך הפיכתו לתא מיליציוני של ה'הגנה', עובדה שבאה לידי ביטוי בכך שהבוגרים השתלבו בהתיישבות העובדת, חזרו למשקי ההורים במושבים, הקימו קיבוצים חדשים ונטלו חלק בפעילות הביטחונית ובפיקוד של ה'הגנה' והפלמ"ח.

¹²⁰ הלימוד בשני בתי הספר על 24 לא"י.

שני בתי הספר על שם כדורי היו ייחודיים בנוף הארצישראלי והותירו חותם על החברות שבתוכן פעלו. הפקידות הבריטית ראתה בחקלאות את הבסיס הכלכלי של ארץ ישראל, ועל כן ביקשה לפעול לקידום החקלאות גם באמצעות החינוך החקלאי. עם זאת שיקף המעשה את התפיסה הקולוניאלית של בריטניה בדבר רמת החינוך שיש לתת לאוכלוסייה המקומית ואיכותה. לצד רצונה של האדמיניסטרציה להביא לשינויים בחקלאות הערבית, המשיכו בעלי התפקידים לפעול בהשפעת המחשבה המדינית הקולוניאלית השמרנית, בלי הנקוט צעדים משמעותיים שיכולים היו להביא לרפורמה בחקלאות הערבית. זאת בעיקר בשל החשש מערעור הסטטוס קוו החברתי-פוליטי בעקבות שינוי מעמדה הכלכלי של שכבת בעלי הקרקעות.¹²¹ לעומת זאת, בית הספר היהודי, בעל המסורת הנבדלת משלו, שירת את האינטרסים של החברה היהודית ותרם לקידום המשק החקלאי. באופן יחסי בולטת העובדה שמספר המסיימים את בתי הספר היה קטן, עם זאת, בהשוואה לקולוניות הבריטיות האחרות.¹²²

כדורי טול כרם, שהיה מקור גאוה ליישוב הערבי, היה לכלי פוליטי בידי התלמידים, המנהל, גורמים מקומיים, הממשל הבריטי והצבא. כל אלה פגעו בתרומתו של בית הספר לחקלאות הערבית. חוסר יכולתו של בית הספר הערבי להתפתח ולתרום תרומה משמעותית לחברה ולחקלאות הערבית משקפת במידה רבה את מצבה של החברה הערבית לאחר המרד הערבי.

שני בתי הספר החקלאיים על שם כדורי התחילו מנקודת מוצא כמעט זהה ויצאו לדרכים נפרדות. שני המוסדות התפתחו תוך שינוי והתאמה לצורכי השעה ולחברה שהם שירתו ומשרתים עד היום. בחלוף למעלה משמונים שנה פועל כיום בית הספר כדורי הר תבור ככפר נוער אזורי בגליל התחתון ולומדים בו 1,650 תלמידים יהודים לצד תלמידים מוסלמים ונוצרים. ואילו כדורי טול כרם משמש משנת 2007 שלוחה של אוניברסיטת אלגנ'אח בשכם, וכולל את הפקולטה לרפואה וטרינרית. משפחת כדורי מהונג קונג ממשיכה גם כיום, בדרכה, ללוות את שני המוסדות.

Barbara J. Smith, *The Roots of Separation in Palestine: British Economic Policy 1920-1929*, 121 London 1993, p. 115

122 אלעייני, נוח, עמ' 149-160; Sa'id Behmed Himadeh (ed.); *Economic Organization of Palestine*, Beirut 1938, pp. 186-188, 208-211

